

Upptecknaren 2024

FOLKLIVSARKIVET | LUNDS UNIVERSITET

Upptecknaren 2024

Förord

Karin Gustavsson och Gabi Louisedotter (sid. 3)

Vävd tradition och betydelse

Tove Lindén (sid. 5)

Läkemedel i gråzoner: en fara för folkhälsan

Susanne Lundin och Rui Liu (sid. 14)

Plats för liv och död: en etnologisk studie av kyrkogårdar och begravningsplatser

Lizette Gradén och Carina Sjöholm (sid. 21)

Carl Wilhelm von Sydow och ljudinspelningstekniken – en förbisedd föregångare

Mathias Boström (sid. 37)

Gunnar Perssons fotografiska samling: en inblick i landsbygdens Skåne under det föränderliga 1900-talet

Henrik Arthursson (sid. 53)

Att inte bli bortglömd – en brevsamling från polska överlevande från nazisternas koncentrationsläger

Lovisa Buhrgard (sid. 63)

Galgbackar och skampålar – Om brott och straff i Nils Månsson Mandelgrens samling

Andreas Alm (sid. 74)

Bosse Håkansson's samling – ett stycke fri teaterhistoria

Patrik Sandgren (sid. 80)

Börninge genom bygdefotografens lins. Om Lennart Börnfors arbete med Martin Svenssons samling

Karin Gustavsson (sid. 87)

Förord

Upptecknaren 2024 är en innehållsrik och mångfacetterad volym som speglar Folklivsarkivets verksamhet och utveckling. Årets volym inleds med tre artiklar som utgår från frågelistor. I år har vi bistått en uppsatsskrivande student, Tove Lindén med en frågelista om trasmattor. I hennes artikel på temat textilt återbruk möter vi meddelarnas tankar kring tradition, hantverk och hållbarhet, tidlösa och högaktuella teman.

Forskarna Susanne Lundin och Rui Liu fördjupar sig, i en fråga av stor samhällelig relevans: den riskfyllda och otillåtna handeln med mediciner via nätet och de faror som hotar dem som söker bot eller lindring på oreglerade marknader.

Hur vi använder och upplever kyrkogårdar och begravningsplatser – som både minnesplatser och delar av det offentliga rummet – utforskas av forskarna Lizette Gradén och Carina Sjöholm. Deras artikel lyfter fram de många olika sätt som dessa speciella platser upplevs i både stadsmiljöer och på landsbygden.

Teknik och tradition går ofta hand i hand. Mathias Boström, chef för Smålands musikarkiv, beskriver hur arkivets grundare Carl Wilhelm von Sydow använde fonografer i början av 1900-talet för att dokumentera folklivet, och lade grunden för dagens insamlingsmetoder.

Henrik Arthursson, student i historia, genomförde sin praktik vid Folklivsarkivet med uppdraget att organisera en fotografisk samling efter lantbrukaren och meddelaren Gunnar Persson från Västerstad. Henriks artikel beskriver Gunnar Perssons liv och verksamhet, med särskilt fokus på de fotografier och den intervju han gav mot slutet av sitt liv – en värdefull dokumentation av ett vardagsliv som annars lätt skulle ha fallit i glömska.

Lovisa Buhrgard lyfter en brevsamling som donerades till arkivet under 2024. Breven ger oss inblickar i livsöden från andra världskriget där vi möter personer som kämpade för att skapa sig nya liv. Bland dem spelade en Röda kors-funktionär från Malmö en central roll – ett exempel på hur individuella handlingar kan göra stor skillnad.

Arkivets Mandelgrenska samling har varit utgångspunkt för Andreas Alms artikel om Nils Månsson Mandelgren och hans skildringar av äldre tiders rättsskipning genom illustrationer.

I Patrik Sandgrens artikel belyses ett material, nyligen donerat till arkivet av teatermannen Bosse Håkansson, som kastar ljus över en epok av relevans både för det lokala musik- och teaterlivet i Lund och för rörelser som förekom över hela landet under 1970- och 80-talen.

Volymen avslutas med Karin Gustavssons artikel om "bygdefotografen" Martin Svensson i Börringe, och hur hans brorson Lennart Börnfors – etnolog och bankman – spelade en avgörande roll i att bevara och kontextualisera Svenssons fotografier för framtiden.

Till sist välkomnar vi nya bidrag till samlingarna, så att de kan fortsätta att utvecklas och vara relevanta för användare av alla kategorier under lång tid framöver och ge vardagen en plats i morgondagens historia.

Karin Gustavsson och Gabi Louisedotter

Vi vill passa på att rikta ett varmt och stort tack till Karin Gustavsson för de år av engagerat ledarskap hon har bidragit med, präglade av professionalism och omtanke. Karin har skapat en arbetsmiljö där vi har kunnat växa och utvecklas och vi önskar henne all lycka i kommande äventyr.

Vävd tradition och betydelse

Tove Lindén

Som tidigare student i textilvervetenskap och etnologi har jag länge intresserat mig för textilier och den betydelse föremål kan ha för oss människor. När jag inför hösten 2023 skulle påbörja min kandidatuppsats i etnologi vid Lunds universitet valde jag därför att göra en etnologisk studie av det textila, närmare bestämt trasmattor. Trasmattan fascinerade mig då jag upplevde det som en vardaglig textil i många hem, inte sällan undangömd eller förpassad till hallen eller tvättstugan. Samtidigt vistas också trasmattan i ett sammanhang av hantverk och kulturhistoria, där föremålet idag lyfts fram som kulturarv och står med på företeckningen över immateriellt kulturarv i Sverige (Levande kulturarv 2024). Som etnolog väckte denna tvåsidighet min nyfikenhet och en vilja att studera föremålet närmre.

Etnologen Anneli Palmsköld skriver i sin artikel *Tingens betydelse* att i studier av föremål och det materiella kan man som forskare studera det vardagliga och individnära, men samtidigt nå en större samhällelig kontext (Palmsköld 2003:80). Med trasmattan i fokus ville jag utföra en sådan studie av det materiella där jag kunde studera det vardagsnära och undersöka trasmattans betydelse och värdeladdning som föremål och hantverk idag. Således undersöker jag inte trasmattan ur ett kulturhistoriskt perspektiv, utan jag intresserar mig för trasmattan idag och vad föremålet kan berätta om vår tid i ett större sammanhang.

Denna artikel är en nerkortad version av analysdelen i min kandidatuppsats "*Om vi inte gör trasmattor i framtiden är det ren dumhet*" (Lindén 2024). Namnet på uppsatsen är citerat från ett av svaren från frågelistan *Trasmattan som textilt kulturarv* (LUF 389:7). Frågelistan publicerades vid Folklivsarkivet i Lund (LUF) och består av ett tjugotal frågor som tematiserades utifrån trasmattans definition, användning, vävning och trasmattans framtid och arv. Under hösten 2023 publicerades frågelistan och totalt inkom 92 svar som utgör det huvudsakliga materialet som studerats. Frågelistan kompletterades även med tre gruppintervjuer som jag utförde i tre vävstugor i södra Skåne under samma period. I denna artikel har jag valt att fokusera på materialet från frågelistan och har därför utelämnat det material jag samlade in från intervjuerna.

KVINNLIGT SLÄKTSKAP

Jag älskar trasmattor, de påminner om dom som vävt dem och gör hemmet ombonat och trevligt. Jag har levt med trasmattor ända sen jag var barn och tycker dom är överlägsna. Ingen plast som känns otrevlig och med åren torkar och smular. Ingen lugg som gör dem svårstädade. En ny matta kan vara väldigt dyr, även om den är gjord av billiga plastmaterial. När min mamma hade lagt klart köksgolvet i sitt nya hus grät hon av glädje när hon kunde plocka fram farmors mattor och rulla ut dom för första gången på flera år, de hade varit mycket saknade. (LUF 477:37, kvinna född 1991)

I svaret ovan från frågelistan beskriver informanten det hon uppskattar med trasmattans material och funktion, men berättar även om den sentimentala betydelse som textilen har för henne och hennes mamma. Berättelser som denna om trasmattans materialitet och sentimentala betydelse är teman som jag i ett tidigt skede upptäckte var återkommande i genomläsningen av de 92 frågelistsvaren. Framför allt upptäckte jag hur ständigt orden "mor", "mormor", "farmor" och "mamma" användes av informanterna i berättandet om mattorna. För att bilda mig en uppfattning om hur ofta orden egentligen förekom gjorde jag en enkel ordsökning i dokumentet med de 92 frågelistsvaren och fick då fram att ordet "mor" (vilket inkluderar orden mormor och farmor) återfinns 255 gånger i frågelistsvaren och att ordet "mamma" nämns 71 gånger.

Har lärt mig väva mattor av min mamma som lärde sig av sin mamma. Vi har alla vävt av gamla kläder. Mamma och mormor tog vara på alla delar av ett plagg, dvs de sprättade upp sömmar och klippte upp kragar och manschetter. De vävde otroligt fasta fina mattor med välkomponerade ränder. (LUF 532:59, kvinna född 1960).

Att trasmattan ofta kopplas samman till äldre kvinnliga släktingar förklaras av att många svar berättar om trasmattan som ett arv. Svaret ovan beskriver hur vävning av trasmattor är ett arv från hennes mamma och mormor och där hon även lyfter fram det arbete och kvalité som låg bakom mattorna som "välkomponerade" och "fina". Associationen till kvinnliga släktingar får en positiv värdeladdning där det både handlar om att ära en kunskap om hur trasmattorna är tillverkade och en uppskattning av det fysiska föremålet.

För mig är en trasmatta en fantastisk kombination av återbruk och det hantverksarv som kvinnor burit genom tiderna. Då kvinnors hantverk sällan upphöjs, ges status eller ihågkoms på samma sätt som tex trä-hantverk (mäns traditionella arena) fyller trasmattan en tydlig plats - det finns ofta stor respekt för just trasmattor. Särskilt när den som vävt mattan är en kvinna i min närhet/släkt/med koppling till min historia får den stor betydelse för mig och dem jag berättar historien för. Jag har börjat intressera mig för vävning för att ta kulturarvet från min farmor vidare. (LUF 658:91, kvinna född 1983)

Den fysiska trasmattans och hantverkets sentimentala värde innehar en familjär och personlig anknytning till kvinnliga familjemedlemmar, samtidigt som det även beskrivs som ett "hantverksarv som kvinnor burit genom tiderna". Den personliga kopplingen till den egna familjen är av betydelse där man upplever ett släktband med tidigare

generation, men där det även knyter an till en social grupp. Detta speglar även den sociala grupp som i stor utsträckning besvarade frågelistan. En övervägande del av de som svarade var kvinnor (83 av 92 informanter) och personer som utövande textilt hantverk (83 av 92 informanter). Den respekt och uppskattning som beskrivs i svaren tolkar jag därför som en gemenskap informanterna upplever till en social grupp av kvinnliga brukare och hantverkare av trasmattor. Informanten sätts i ett släktled av kvinnliga släktingar vilket ger ett personligt och sentimentalt värde, samtidigt som man även upplever gemenskap med den grupptillhörighet som trasmattan representerar för informanterna.

TRASMATTANS MATERIAL OCH FUNKTION

Vitsen med trasmattor är att man tar tillvara det som inte duger till något annat, här kommer det till användning. (LUF 382:5, kvinna född 1948).

I läsning av svaren från frågelistan får det materiella stor betydelse i beskrivningen av trasmattan och hur informanterna förhåller sig till föremålet. Återbruk och återanvändandet av remsor av gamla textilier i trasmattans inslag blir en central del i beskrivningarna av trasmattan och hur det ger trasmattan ett funktionellt värde, men där jag även kan se hur det funktionella ger andra värden hos användaren.

När jag tänker på trasmattan tänker jag på mormor och morfars hus. Där fanns många trasmattor som min mormor vävt genom åren. Alla mina urväxta barnkläder har blivit mattor. Det fanns grova mattor utan mönster som låg i källaren, tex i korridoren mellan pannrummet och tvättstugan, den var väldigt smutsig och full av flis, men värmdde upp utrymmet. Sedan fanns det fina trasmattor som vävts i par för att ligga bredvid varandra under bordet i finrummet. Med trasmattorna associerar jag trygghet, värme och omhändertagande. Att allt kan tas tillvara och göras fint eller brukbart. [...] Mattorna i finrummet är alldeles speciella. De är vävda av min mormor när hon var tonåring, och har ett väldigt fint mönster. Man kan se att hon har lagt mycket tid på dessa mattor. De har aldrig använts innan, eftersom de varit för fina och inte får slitas på. Det känns hedersamt att till slut använda dessa mattor, även om jag tror att min mormor varit orolig om hon hade vetat. Alla mormors mattor betyder väldigt mycket för mig. Särskilt de här nya finmattorna. Jag kollar på dem varje dag och beundrar hur vackra de är - de är helt i kontrast med de andra jag har haft innan som visserligen varit vävda med tanke på hur färgerna passar ihop och upprepar sig, men de här nya har som rosetter och påminner om spetstyg på grund av det fina mönstret. (LUF 967:167, kvinna född 1996)

Kvinnan som skrivit svaret berättar om de minnen hon har av sin mormor och positiva känslor av "trygghet, värme och omhändertagande" som mattorna associeras med. Hur "allt kan tas tillvara och göras fint eller brukbart" ger trasmattan dess funktionalitet och där användandet av de egna barnkläderna och kopplingen till mormor skapar en personlig koppling och emotionella värden. Trasmattornas funktion blir att ta vara på textilier som kanske annars hade slängts, där textilierna återigen blir något vackert som kan berätta om något personligt.

En trasmatta har varp av mattvarp och inslag av återanvända tyger som klippts eller rivits i smala remsor. Visst, det finns trasmattor gjorda av nåt plastmaterial, men dem ogillar jag. [...] Jag tycker nog att materialet

ska vara återbrukat för att jag ska kalla det trasmatta. Men den jag har från IKEA vet jag ju inte om det är det, den får heta trasmatta ändå, den är ju gjord av tygremor. (LUF 689:97, informant född 1970). För mig är en "riktig" trasmatta hantverksmässigt framställd. Även jag själv kallar mattor i trasmattestil som kan köpas på t ex Ikea för trasmattor, men för mig är det ändå inte "riktiga" trasmattor. Jag ser direkt hur slarvigt de är gjorda. [...] Material och tillverkningsmetod spelar stor roll. Jag tycker att stränggarn och nya textilier är fusk. Det är själva återvinningen som gör trasmattan så häftig. I trasmattan kan håliga jeans och trasiga lakan leva vidare. (LUF 831:127, kvinna född 1966).

Trasmattans återbruk med textilier som ges en sekundär användning fyller en viktig roll för vad som beskrivs som en autentisk trasmatta. I svaren nämns bland annat plastmaterial och nya textilier stå i kontrast till de återanvända textilierna där man är avigt inställd till att alternativa material ska användas för att mattan ska räknas som en trasmatta. Hur mattan är framställd spelar här också in i vad man anser vara en "riktig" trasmatta, där mattorna från IKEA blir avvikande. Trasmattan från IKEA befinner sig i en gråzon som kan förklaras av att brukaren anser den vara av lägre kvalitet eller inte har någon kännedom om materialet. Jag kan här reflektera över hur den egenhändigt tillverkade mattan står i kontrast till den köpta mattan då den köpta blir opersonlig och "fel" på grund av att den förlorar det materiella värde och den emotionella kopplingen som trasmattan annars kan besitta.

TRASMATTOR SOM MINNE OCH ARV

Den association som finns till tidigare kvinnliga generationer kan jag utifrån svaren från frågelistan även se är sammanlänkande med trasmattans materialitet. Trasorna i mattans inslag bär på minnen av den egna barndomen eller av personer i brukarens närhet vilket bygger vidare på det sentimentala värde som många associerar med trasmattan.

De skapar trivsel och några ger minnen om personer som inte är i livet. De kan också återkalla minnen om ett älskat klädesplagg från barndomen. (LUF 614:79, kvinna född 1961).

Min mormor berättade att min mamma och hennes kusiner kunde ligga länge på golvet och titta på ränderna i en trasmatta och fantisera om vad det varit för plagg som trasan kom ifrån. Ibland kände någon igen ett tyg som kanske varit ett förkläde eller en klänning. Jag hade länge sparat en matta som farmor vävt. (LUF 470:33, kvinna född 1946).

Genom mattornas återanvända textilier minns informanterna släktingar som inte längre lever vilket gör trasmattorna till kära ägodelar, men ger även en känsla av trivsel och släktband. I svaret ovan bär kvinnan med sig ett minne av sin farmor i den matta hon sparat, men berättar även hur hon associerar trasmattor med det minne hennes mormor berättat om hennes mamma.

En kär matta är av jeans med inslag av min avlidne fars slipsar och skjortor. En annan gång vävde jag fyra likadana mattor av olika textilier vi rensade ut efter mammas bortgång. De var såväl gardiner, påslakan, morgonrock, byxor som blusar. Vi fyra syskon fick varsin. (LUF 869:141, kvinna född 1957).

Trasmattan som föremål blir ett materiellt arv där själva föremålet bär med sig minnen som även kan delas av flera inom familjen. Textilierna från den avlidna mamman får finnas kvar i de vävda mattorna som delas mellan syskonen. Likt berättelsen om informantens mormor som minns informantens mamma fantisera om vad trasmattans inslag tidigare varit tillsammans med sina kusiner blir minnet något gemensamt för flera. Att minnas genom föremålet blir något personligt och ger en känsla av släktband i familjen vilket i sin tur ger trasmattan en betydelse för den som använder eller tillverkar den.

Detta kan jag reflektera över även är gemensamt med den känslan av gemenskap och respekt hantverkande kvinnor upplever inom gruppen. Utifrån svaren kan jag tolka hur det finns en delad förståelse för trasmattan som minne och arv där man känner respekt för både trasmattan som föremål och som hantverksprocess. Minnet blir i ett bredare perspektiv kollektivt inom gruppen och delas av flera. Antropologen Daniel Miller skriver i antologin *Material Culture – why some things matter* att "If it matter to them, it should matter for us". Med uttrycket menar Miller att materiella föremål kan få stor betydelse inom den egna gruppen, medan det för någon utifrån kan verka betydelselöst (Miller 1998:12). På samma sätt vill jag hävda att trasmattan blir verksamt inom gruppen av kvinnor som utövar ett textilt hantverk idag. Genom föremålet tar informanterna med sig minnen och erfarenheter från äldre kvinnliga generationer, vilket i sin tur motiverar användningen och vävningen av föremålet idag.

ATT GÖRA TRADITION

Frågelistans svar kan så här långt beskriva trasmattan som ett arv där man genom att ta vara på textilier i trasmattans inslag upplever kvinnligt släktskap och gemenskap. Detta kan förklara och beskriva den betydelse trasmattan har, där relationer, minnen och arv sammanvävs och materialiseras i föremålet. Trasmattans betydelse vill jag här hävda satts i en tidlig aspekt, där informanterna blickar bakåt på sina äldre kvinnliga släktingars vävning och användning, något som formar och får betydelse för bruket av trasmattan idag. Samtidigt kan jag även i svaren se tendenser till hur man blickar framåt.

I mitt hem fanns trasmattor vävda av kasserade plagg, förkläden, klänningar, skjortor, byxor. Där kunde man känna igen sina kläder i ränderna. Till min glädje besöker mina barnbarn ibland mattförrådet och tar någon matta med sig hem! Visst är trasmattor värda att ta vara på i dessa "återbrukstider". (LUF 354:1, kvinna född 1942).

Vi lever ju i en tid där återbruk är viktigt. Jag har många vänner som gärna vill ha trasmattor så det kanske är på väg tillbaka in i hemmen. Mina barnbarn vill gärna väva när de är hos mig så jag hoppas jag kan föra arvet vidare till en ny generation. Mina minnen runt trasmattor finns i min svärmors vävstuga. Det var så rofyllt att sitta där med henne och vi kom varandra nära. Tyger, färgval och letandet efter en fin trasa är goda minnen. När man känner igen gamla kläder man haft som blir till en rand i trasmattan är också minnen. (LUF 565:69, kvinna född 1956).

I svaren beskrivs en glädje och vilja att yngre generationer ska ära trasmattor. En förhoppning finns att barn och barnbarn ska vara intresserade där föremål och hantverk lever vidare. I svaren kan jag även utläsa hur man motiverar det fortsatta användandet av trasmattor då återbruk är något aktuellt idag. I våra "återbrukstider" blir trasmattan något relevant och viktigt i vår samtid, samtidigt som det arv och minne som finns i mattorna får finnas kvar.

I min barndom hjälpte jag mormor och mamma att sortera, klippa och rulla trasor. Älskade det dovt dunkande ljudet från vävstolen. [...] Hårt arbete men doften av såpan och känslan av samhörighet med mamma och mina mostrar var speciell. Jag älskar mina mattor och hoppas att de kommer att leva kvar hos barn och barnbarn långt efter mig. (LUF 909:157, kvinna född 1971).

Minnet av äldre generationer och samhörigheten bidrar till den sentimentala betydelsen, samtidigt som den även hänger samman med en vilja att trasmattan ska få "leva kvar" hos yngre generationer. Jag kan tolka hur informanterna sätter trasmattan in i en tidslig kontext av dåtid, nutid och framtid, vilket jag kan se likheter med hur man inom etnologi kan beskriva begreppet tradition. I korthet beskriver enologen Nils-Arvid Bringéus tradition som en process där kunskap och värderingar överförs mellan personer i en kedja av minst tre generationer. Tradition ska ses som något aktivt och rörligt där orsakerna till att en tradition traderas beror på hur den kan aktualiseras i förhållande till sin samtid (Bringéus 2005:103). Bringéus beskrivning av tradition kan jag se har fler likheter med trasmattan. I förhållande till dåtid och äldre släktingar blir trasmattan för människor idag något värdeladdat, där man på samma gång känner en vilja och förhoppning att mattorna ska få finnas kvar. Trasmattan som tradition aktualiseras som ett återbruk, något flera informanter pekar på av värde för idag och framtiden i en sträva efter hållbarhet.

Jag tycker verkligen att trasmattan är värd att bevara. Det finns ju ännu inget modernare sätt att återvinna kläder på ett bra sätt, så för mig är det mycket vettigare att fortsätta med det vi gjort länge.

Jag har själv börjat spara gamla kläder så att jag kan virka mattor på det sätt som min mormor gjorde. (LUF 485:39, kvinna född 1993).

Jag är inte uppvuxen med trasmattor men tycker att det är ett bra exempel på den gamla traditionen att återbruka och återvinna i stället för att slänga. Detta tankesätt är ju populärt igen men jag har inte observerat att detta gjort trasmattor mer populära, kanske blir det mer populärt med tiden? (LUF 935:161, kvinna född 1997).

Trasmattans kopplas både till något i dåtiden som vi "gjort länge" och på samma gång till något modernt vi gör idag där trasmattan ger uttryck för ett ansvarstagande för textila resurser. Detta anser jag också visar på betydelsen av att förståelsen för tradition inte enbart ska låsas vid något statiskt som "den gamla traditionen" kopplad till dåtid och historia. Det trasmattan kan visa är hur uppfattningen av tradition konstrueras av

en nutida uppfattning där människor använder sig av det förflutna, men omtolkar det och tillskriver mening i förhållande till samtiden (Handler & Linnekin 1984:286–287).

I FRAMTID OCH HÅLLBARHET

Från de svar jag fick in från frågelistan har jag kunnat visa på trasmattan som tradition i förhållande till dåtid och nutid, men där jag i många svar även kunde utläsa tankar, förväntningar och förhoppningar kring trasmattan i framtiden.

Jag fascinerar över att trasmattan som känns så uråldrigt "svensk" och allmoge, egentligen är ett ganska sent påfund som först uppstod hos överklassen. Jag tycker trasmattan omfattar en viktig och allmänbildande historia som bör fortsätta berättas. I en samtid med överkonsumtion står den även för ett sunt återbrukstänk. Utöver detta kan äldre trasmattor berätta om vilka tyger som användes i vardagsplagg förr, eftersom dessa plagg när de var utslitna ofta vävdes in i mattorna. Jag tycker vi måste fortsätta väva trasmattor, nu och in i framtiden! I framtiden hoppas jag att trasmattan kommer stå för återbruk och ett tillgängligt sätt att skapa och att den kan fortsätta få människor nyfikna på det textila hantverket. (LUF 1041:184, kvinna född 1996)

Den 28-åriga kvinnan som skrivit svaret ovan ger sin bild av vad hon tycker är viktigt med trasmattan och vad som bör förmedlas vidare i framtiden. Kvinnan lyfter trasmattan som "allmänbildande historia", "sunt återbrukstänk" och uttrycker även en förhoppning för ett fortsatt bruk och tillgängliggörande av trasmattor och textilt hantverk. Detta knyter an till tidigare teman jag redogjort för där trasmattans betydelse sätts i förhållande till sin historia och görs aktuell för vår samtid. Det som görs viktigt att förmedla vidare är en förståelse och kunskap om föremål och hantverk där förståelsen bevaras och uppskattas.

Jag tror att trasmattor framför allt kommer att uppskattas av de som förstår nivån på hantverket och återvinningen av material, alltså en mer filosofisk attityd. Yngre personer kan nog tänka sig en matta gjord av trasor om den inte är konventionellt vävd i ränder utan i andra mönster som gäsögon. Då är ju trasans ursprung av mindre betydelse. Jag befärar att trasmattan inte kommer att få den betydelse och respekt den förtjänar i framtiden. Men personligen anser jag att de är värda att bevaras som ett minne av hårdare tider, skicklig kvinnokraft och pga. de konstverk de kan vara. (LUF 412:15, kvinna född 1952)

Förståelsen och uppskattning för trasmattor är något jag kan läsa i flera svar där informanter lyfter vikten av att föra vidare trasmattans kunskap och förståelse. Trasmattan blir viktig i bevarandet då föremålet bär på historia, materiell kunskap och som konstverk. Samtidigt kan jag läsa hur man i svaren uttrycker kritik mot yngre personer och framtiden. Detta tolkar jag som en oro för att trasmattan ska försvinna, på grund av att man anser att förståelsen för det materiella och trasmattan ursprung kommer att minska.

Jag vill utifrån informanternas berättelser påstå att trasmattan kan ge oss kunskaper om en annan tid, men även lära oss något om vår egen tid. Den 28-åriga kvinnan som jag citerade tidigare i detta kapitel beskriver trasmattan som "sunt återbrukstänk", men

där jag även kan utläsa en samhällskritik ur hennes svar där trasmattan står i kontrast mot "en samtid med överkonsumtion". Trasmattan kan här ses ge en samtida betydelse för människor där bruket av trasmattor blir viktigt i strävan mot ett hållbart samhälle.

Jag försöker leva hållbart och därför fortsätter jag använda mina ärvda trasmattor i stället för att köpa nya mattor. Just hållbarhetsaspekten är central och det är den som gör trasmattan aktuell än idag. Det förbrukas och slängs mängder med kläder som skulle kunna omvandlas till trasmattor i stället för att dumpas i fattiga länder. Det är återvinningen som gör trasmattor så roliga anser jag. Jag har alltid tyckt det var roligt att spåra textilier jag kände igen i något min mor hade vävt (och även jag själv). (LUF 831:127, kvinna född 1966)

Bevara! Lär ut! Se värdet av miljön och väv in minnen. Jag blir sentimental när jag tvättar och lägger ut trasmattor. Unga människor behöver länk till tidigare generationer även för att förstå och reflektera över sitt eget liv. De vill vara miljövänliga, men trasmattor är ju lite svårt att väva av moderna syntetkläder, men lakan och påslakan går ju bra. Barnbarnen gillar när jag berättar. (LUF 995:174, kvinna född 1948)

Det är viktigt för mig att de mattor jag har, om de håller längre än jag behöver dem, går vidare till någon som uppskattar dem. I en värld där vi inte egentligen har klimatomåttigt råd att hela tiden köpa ny inredning och byta ut allting i hemmet är trasmattan ett bra exempel på ett förnuftigt bruk av begränsade resurser. Jag tror däremot inte att vi kommer att se vanliga trasmattor (visst finns det designtrasmattor?) i de flesta hem igen. Det finns billiga imiterade orientaliska mattor på IKEA... (LUF 905:155, kvinna född 1963)

Trasmattans hållbarhetsaspekt blir något central för hur den blir relevant i vår samtid där jag även kan se hur den väcker ett samhällsengagemang. Engagemanget uppfattas som det lustfyllda med trasmattan, där återanvändningen och minnena som finns invädda väcker ett driv och blir användbara i en samtida samhällskontext.

Ur engagemanget kan jag även utläsa en viss kritik och en moralisk inställning. "Moderna syntetkläder" och dagens förbrukning av kläder blir något kontraproduktivt till samtidens strävan mot hållbarhet, men där trasmattan står för ett "förnuftigt bruk" av resurser. Hur informanterna värderar trasmattan synliggörs där bevarandet blir eftersträvarvärt i förhållande till nutida strävan efter hållbarhet, men där det även ställs krav på det framtida bruket av trasmattan. Att använda sig av och tillverka trasmattor anses som moraliskt "rätt" och det förnuftiga i förhållande till den omvärld trasmattan befinner sig i.

SAMMANVÄVNING

Kortfattat kan trasmattans betydelse idag beskrivas som ett minne och arv från tidigare kvinnliga släktingar där man upplever ett kvinnligt släktskap och sentimental betydelse. Trasmattan kan beskrivas som en tradition där man eftersträvar att föra vidare arv, kunskap och det materiella föremålet till yngre generationer. Detta genom att använda sig av det förflutna för att tillskriva betydelse idag och aktualisera trasmattan som återbruk. I en samtida strävan efter hållbarhet skapas trasmattans betydelse och ett engagemang för föremålet som visar på de värderingar som finns kopplade till trasmattan som bygger på moral och samhällskritik mot samtida resurshantering.

Alla frågelistans svar om trasmattor har jag omöjligt kunnat få med i denna artikel, men där jag försökt visa på den mångsidiga betydelse ett vardagsnära, materiellt föremål kan ha för människor idag. Som Anneli Palmsköld skriver, visar trasmattan hur ett föremål påminner oss om våra viktiga relationer och skapar mening i våra liv. Med det materiella uttrycker vi vår identitet, vilket också formar oss (Palmsköld 2003:81).

När jag i uppstarten av projektet skickade ut frågelistan kunde jag inte ana den respons min frågelista om trasmattor skulle få. Med projektet nådde jag ut till en stor grupp människor som ville dela med sig av sina tankar och erfarenheter om trasmattor, många personliga berättelser och erfarenheter fulla med minnen. Som forskare gör det mig tacksam till alla de personer som besvarade frågelistan. Engagemanget och de många och rika svaren gjorde analysen till en fröjd att genomföra och hade inte varit möjligt utan det höga svarsantalet i delandet av listan. Tack!

KÄLLHÄNVISNING

Tryckta källor

- Bringéus, N-A. (2005). *Människan som kulturvarelse*. 4 uppl., Carlssons bokförlag.
- Handler, R. & Linnekin, J. (1984). Tradition, Genuine or Spurious. *The Journal of American Folklore*, 97(385), s. 273 – 290. DOI:10.2307/540610
- Miller, D. (1998). Why some things matter. I Miller, D. (red.) *Material Culture – Why some things matter*. UCL Press. s. 3 – 21.
- Palmsköld, A. (2003). Om tingens betydelse. *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, 86(2), s. 80 – 92.

Otryckta källor

- Folklivsarkivet i Lund, Lunds universitet. (2023). Svar på frågelistan *Trasmattor som textilt kulturarv*.

Elektroniska källor

- Levande Kulturarv (2023). Trasmattor. <https://levandekulturarv.se/forteckningen/element/trasmattor> [hämtad 2024-09-08]
- Lindén, T. (2024). "Gör vi inte trasmattor i framtiden är det ren dumhet". Kandidatuppsats, Etnologi med kulturanalytisk inriktning. Lunds universitet. <http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/9144822>

Läkemedel i gråzoner: en fara för folkhälsan

Susanne Lundin och Rui Liu

Covid-19-pandemin som drabbade världen 2020 förde med sig många utmaningar. Några sådana var att snabbt identifiera viruset och dess spridningsvägar samt att utveckla vaccin för att skydda människor. En annan utmaning var att samhällets information om sjukdomen och hur man skulle skydda sig inte nådde fram till alla (Mirsalehi & Hansson 2023). Det gällde såväl Sverige som andra länder. Den osäkra situationen ledde till olika förhållningssätt. Många i Sverige som nåddes av expertisens anvisningar valde att rätta sig efter dem, till exempel att hålla avstånd, isolera sig, tvätta händerna och, så småningom, att vaccinera sig (Folkhälsomyndigheten 2022). Andra tog till huskurer av olika slag i förhoppningen om att få ett skydd mot viruset (Mirsalehi 2024). Ytterligare sätt att tackla den osäkra situationen var att söka råd och skyddsprodukter på internet (Liu et al. 2021).

I takt med att covid-19 viruset spreds, rapporterade INTERPOL om ett ökande antal förfälskade produkter som påstods skydda mot smittan (Van Assche et al. 2023). För oss som är forskare inom medicinsk humaniora kom detta inte som någon överraskning. Vi forskar sedan 2015 om förfälskade läkemedel och vet att kännedomen om sådana i Sverige liksom i många andra länder är begränsad. Det gäller i första hand allmänheten, men även hälso- och sjukvården (Funestrand et al. 2019). Våra studier visar att om samhället ska kunna förhindra spridningen av falska mediciner, behövs det kunskap om fenomenet. Vi ser även ett annat kunskapsproblem som innebär att sjukvården inte känner till hur människor hanterar hälsoproblem i sin vardag. Eller uttryckt med medicinsk terminologi: det finns alltför liten kunskap om följsamhet, det vill säga om människor överhuvudtaget följer de råd som sjukvården ger. En sådan kunskapsbrist om hur människor hanterar hälsoproblem i sin vardag är inte utmärkande för just covid-19-pandemin. Den är historiskt välkänd (Krieger 2024).

Det svenska samhället liksom många andra länder världen över strävar efter säker läkemedelsanvändning för sina medborgare. För detta krävs bland annat ett fungerande samspel mellan expertis och allmänhet. Vi har undersökt några sådana relationer och dess konsekvenser. De metoder vi har använt är en kombination av intervjuer och etnografiska observationer på internet, enkätstudier och arkivstudier (Liu & Lundin 2020; Lundin & Liu 2020). Under hösten 2022 skickade vi via Folklivsarkivet ut en frågelista (LUF 265) med frågor om respondenternas självupplevda digitala kompetens, hur de

söker efter medicinsk information och hur de bestämmer var de ska köpa läkemedel. Det inkom 124 svar från personer mellan 22 och 80 år varav majoriteten fanns i södra Sverige. Syftet med enkäten var att ta reda på några samhällseliga faktorer som kan bidra till att en otrygg läkemedelsanvändning förekommer. I förlängningen vill vi ge kunskaper som förhindrar att människor utsätts för riskabla och förfalskade mediciner – såväl nu som framöver.

OM FÖRFALSKADE LÄKEMEDEL

Förfalskade läkemedel är ett samlingsbegrepp som Världshälsoorganisationen (WHO) använder för att beskriva fenomenet. Produkterna kan vara helt tomma på ingredienser som till exempel ska skydda mot smitta, vilket invaggar människor i falsk trygghet. De kan också innehålla enbart en låg dos av det aktiva ämnet och därmed inte ge någon medicinsk effekt vilket leder till ytterligare medicinintag. I förlängningen kan detta leda till läkemedelsresistens vilket är ett hot mot den globala folkhälsan. Förfalskade läkemedel kan också vara uppblandade med allt från målarfärg till giftiga substanser och därmed vara livsfarliga. Merparten är så väl förfalskade att endast laborietester kan fastställa om det handlar om äkta eller falsk vara.

Många länder vidtar åtgärder av olika slag. Det kan handla om att nationella och internationella tillsynsmyndigheter investerar i övervakningssystem. En annan åtgärd är att läkemedelsföretag åläggs att rapportera misstänkta mediciner. På liknande vis uppmanas sjukvårdspersonal att vara vaksamma när patienter berättar om ovanliga biverkningar kopplade till läkemedel som köpts till exempel utomlands. Det kan röra sig om inköp i samband med semesterresor på utländska marknadsplatser eller produkter inhandlade på internet. Andra sätt att bemöta spridningen på den svarta marknaden är hälso- och varningskampanjer från myndigheter. På läkemedelsverkets och på läkemedelsföretags hemsidor kan finnas korta filmer som i första sekvensen visar hur personer hemifrån soffan köper receptbelagda mediciner på internet utan tanke på att just ett recept är nödvändigt för att få äkta vara. I andra sekvensen levereras ett paket till dörren varefter mottagaren öppnar försändelsen och plockar fram exempelvis antibiotika. I en därpå följande sekvens framkommer att antibiotikan har skickats från ett utländskt företag som inte ingår i det svenska hälso- och sjukvårdssystemet. Slutligen visar det sig att kunden insjuknar av, vad det visar sig vara, falsk medicin.

Trots sådana strategier för att öka medvetenheten hos allmänheten tilltar spridningen av ytterst skickligt förfalskade läkemedel. Hur kan vi förstå detta och på vilket sätt kan kulturvetenskaplig forskning bidra?

BEDRÄGLIGA LÄKEMEDEL OCH LÄKEMETODER

Ett sätt att närma sig problematiken är komparation, till exempel att ta hjälp av historien. Vi granskar hur riskabla medicinska fenomen har hanterats tidigare och använder dessa insikter för att identifiera nutida utmaningar som falska mediciner och hälsorisker. Historien visar att, likt under covid-19 pandemin, hamnade gårdagens människor i bryderier när det gällde hur de skulle hantera hälsoproblem. Å ena sidan var det viktigt att lyssna till experters råd om att skydda sig från medicinska risker. Å andra sidan innebar vardagens alla utmaningar att människor valde helt andra tillvägagångssätt än vad expertisen rekommenderade. För att illustrera dessa dilemman, tar vi den svenske läkaren Torsten Thunberg (1873–1952) som exempel.

Thunberg var verksam som professor i fysiologi vid Lunds universitet och arbetade för att finna sätt att utbildad allmänheten i god egenvård. När spanska sjukan drabbade Sverige kring åren 1918–1920, rapporterade Thunberg noggrant om sjukdomen. Ett av hans viktigaste råd var att människor skulle ha god hygien och att isolera sig. Han insåg emellertid också att människors individuella livssituation var avgörande för om råden skulle följas eller inte. Många levde under fattiga förhållanden utan möjligheter till daglig hygien och för andra var det uteslutet att vara borta från arbetet. Lönen var viktigare än att utsätta sig för potentiell smitta. Samma problematiska situation, samma dilemma, finner vi i våra studier om dagens förhållningssätt till mediciner och smittsamma sjukdomar (Liu & Lundin 2020). Covid-19 pandemin är ett tydligt exempel. Trots riskerna, för den egna personen eller för andra, innebar den ekonomiska situationen att många var tvungna att gå till arbetet.

Förutom sjukdomsrelaterade kriser kan ny teknik leda till obalans mellan utbud och efterfrågan och till olagliga medicinska marknader. Även här får vi genom historisk tillbakablick på Thunbergs verksamhet ett tydligt exempel. 1910-talet var en tid då elektroterapeutiska apparater översvämmade hälsomarknaden i Sverige och övriga Europa. Tilltron till dessa apparater var omfattande, men bemöttes ofta med en brist på vetenskapliga bevis (Stark 2014). Thunberg var djupt engagerad i att förklara för allmänheten vad som var skillnaden mellan vetenskapligt beprövade medicinska terapier och det han beskrev som charlataneri. I boken *Bedrägliga läkemedel och läkemetoder* som publicerades 1910 (Bild 1) som är rubriken på detta avsnitt, varnade han allmänheten för falska produkter och avslöjade misstänkt marknadsföringstaktik som syftade till att vinna konsumenternas förtroende.

Han lyfte bland annat fram annonser som gav intryck av att produkterna tilldelats priser och utmärkelser. Här fanns också många bilder på personer som falskeligen tillskrevs titlar som doktor eller professor. Thunberg beskrev även att det förekom "före- och efterbilder" där personer som köpt produkterna först visade sin skröpliga kropp innan

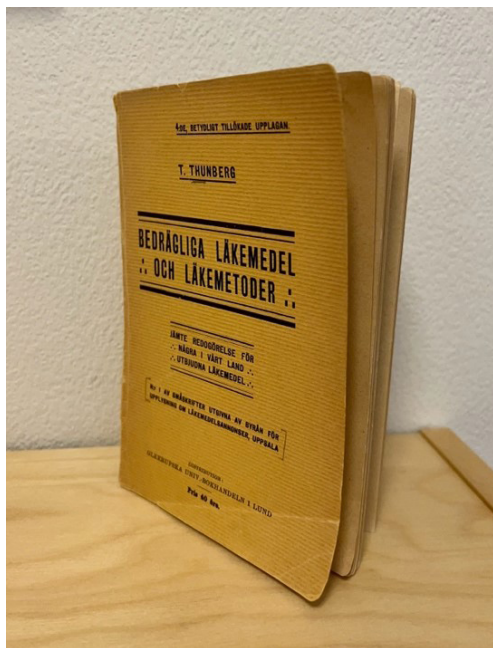

Bild 1. Bedrägliga Läkemedel och läkemetoder, Torsten Thunberg, 1910, fjärde utgåvan, Gleerups Förlag. (Foto: Maria Osvald)

behandlingen och därefter bilder där de strålade av hälsa. Allt för att kunna marknadsföra produkterna. De förtroendeskapande kampanjerna lockade människor och trots Thunbergs varningar spreds många förfälskade medicinska produkter. Reklamkampanjerna för att lansera dåliga eller rent av farliga medicinska produkter är inte unika för det tidiga 1900-talet Sverige. De påminner om oseriösa säljtaktiker under covid-19 pandemin och under andra nutida situationer präglade av hälsorisker. Reklamknepen som Thunberg varnade för kan tyckas föråldrade och rent av skrattretande. Samtidigt kan vi se att det idag förekommer snarlik marknadsföring på internet. Fast i ny skepnad. I stället för lovord från gårdagens expertis med titlar som doktor eller professor, visar hemsidorna på internet bilder på personer

iförda vita läkarrockar. Det är uppenbart att metoderna används på snarligt sätt som Thunberg noterade för över hundra år sedan. De syftar till att förmedla status och vetenskaplig pålitlighet för att dra nytta av människors önskan om ett hälsosamt liv.

VAD SÄGER FRÅGELISTAN?

När vi bläddrar i Thunbergs mer än hundra år gamla bok, framgår tydligt hans oro för de risker som är förknippade med att använda läkemedel som är vetenskapligt obeprovade. Samma oro finns all anledning att ha i vår samtid. Det som skiljer gårdagens situation från nutiden, är digitaliseringen. Sverige tillhör de länder i världen som har högst internetanvändning. Det gäller bland annat köp av medicinska produkter (Branschrapport 2024). På internet möts människor i chattforum från hela världen och kan berätta om sina erfarenheter av att söka och köpa läkemedel utanför den etablerade hälso- och sjukvården. Läkemedel av högst blandad kvalitet är alltid tillgängliga vilket förstärks av att algoritmer har kontroll över människors preferenser och obemärkt kan slussa vidare från legala sajter till illegala.

Apotek med tillstånd av
Läkemedelsverket

Bild 2. "Apotek auktoriserade av Läkemedelsverket", EU-kommissionens logotyp för legalt verksamma apotek i Sverige.

År 2015 antog EU-kommissionen en logotyp (Bild 2) för att säkerställa att alla godkända online apotek informerade människor om skillnaden mellan ett legalt respektive ett illegalt apotek. För att vara säker på apotekets äkthet ska man klicka på loggan vilket därefter leder till information om platsens äkthet.

Men, precis som Thunbergs varningar i början av 1900-talet, fungerar inte dagens förebyggande åtgärder på grund av dess envägskommunikation. Resultaten från vår frågelista visar att 75% av de tillfrågade inte kände igen denna symbol. I stället använder respondenterna olika strategier för att kontrollera apotekens tillförlitlighet. Vissa undviker att

handla på nätet och vänder sig enbart till etablerade svenska apotek som finns på en fysisk plats. Andra säger att de gör egna kontroller som innebär att de utgår från hur hemsidan på internet ser ut och enbart handlar från ställen med "en välgjord design och mycket extra information att läsa om man behöver, och att sidan tillhör ett bolag som jag redan litar på" (ID: 340, LUF 265). Vissa uppgav att de först tog reda på information om sina egna hälsoproblem och sedan jämför tillgängliga mediciner i Sverige med vad som var tillgängligt i andra nordiska länder. Mer än 80% respondenterna angav att de hade goda digitala färdigheter och litade på sin egen förmåga till informationssökning. Många uppfattade FASS som en pålitlig webbplats för medicinsk information, men det var långt ifrån den enda auktoritativa kanalen. Respondenterna har också sökt medicinsk rådgivning på Facebook eller från familjemedlemmar och vänner. När det gäller att välja vilket apotek man ska handla från, förutom praktiska frågor som pris-skillnader och avstånd till ett apotek, uttryckte vissa respondenter att de "föredrar de statligt ägda då de alltid har i lager, har högre service och är mer lösningsorienterade. De andra kedjorna känns för 'marknadsförda' som försäljare på förbrukningsvaror" (ID: 446, LUF 265).

Det är uppenbart att allmänheten inte är en kollektiv grupp med likartade livsvillkor utan individer med olika förutsättningar och åsikter. Därutöver är förtroende en relationell term. I vilken utsträckning människor litar på specifika vårdgivare och hälso- och sjukvårdssystem beror på människors tidigare erfarenheter och uppfattningar av den medicinska arenan. Medan många understryker att man bör köpa från svenska apotek, finns det människor som hävdar att "hade jag behövt och inte kunnat få läkemedel för en allvarlig sjukdom utskrivet av doktorn så hade jag chansat på att köpa på de ställen jag kan hitta" (svar ID: 310, LUF 265). Detta återspeglas av en annan respondent som menade att "jag tänker så här, att livssituationen och i den mån du har kontakt med andra länders 'läkemedelskulturer' så avgör det" (ID: 30, LUF 265).

AVSLUTNING

Vår samtid karakteriseras av så kallad *big data* där stora volymer av data lagras, bearbetas och analyseras i realtid. Samtidigt är kunskapen fortfarande knapphändig om hur individer interagerar med olika digitala sökmotorer för att hitta medicinsk information. Vi vet inte heller mycket om hur människor rör sig mellan virtuella och fysiska medicinska rådgivare och apotek (Liu, Rui, Lundin, Susanne & Eleonorasdottir, Emma (in press)).

Om vi jämför dagens medicinska marknad med liknande situationer i det förflutna kan vi konstatera att det mer än någonsin behövs redskap för att bekämpa förfälskade läkemedel. Vi kan också konstatera att samspelet mellan expertis och allmänhet måste ändras, det vill säga människor behöver få kunskaper om risker på annat sätt än genom envägskommunikation. Såväl historien som samtiden visar att myndigheter och sjukvården behöver insikter i hur människor lever sina vardagliga liv. När människor ska ta ställning till olika medicinska utmaningar, baserar de sina beslut vanligtvis på annat än experternas råd. Speciella livsvillkor spelar roll. Både historien och nutiden visar att tillgång till säkra läkemedel och god egenvård inte är isolerade fenomen utan kopplade till människors sociala villkor. Kampanjer för att öka allmänhetens medvetenhet bör grunda sig på dessa insikter. Allmänhetens röster måste höras, och humanistiska discipliner ger oss verktygen för att förstå dem.

REFERENSER

Tryckta källor och litteratur

- Funestränd, Henrik, Liu, Rui, Lundin, Susanne & Troein, Margareta 2019: Substandard and falsified medical products are a global public health threat. A pilot survey of awareness among physicians in Sweden. *Journal of Public Health* 41(1): e95-e102.
- Krieger, Nancy 2024. *Epidemiology and the people's health: Theory and context*. Andra utgåvan. Oxford University Press.
- Liu, Rui & Lundin, Susanne 2020: Medicines in the grey markets: A Sociocultural analysis of individual agency. In: HANSSON, K. & IRWIN, R. (red.) *Movement of knowledge: Introducing a medical humanities perspective on medicine, science and experience*. Kriterium.
- Liu, Rui, Lundin, Susanne, Mirsalehi, Talieh & Troein, Margareta 2021: Access to Covid Protection Among the Swedish Public—Who Has It and What They Get: Lessons Learned from Ongoing Research. *BMJ Medical Humanities*.
- Liu, Rui, Lundin, Susanne & Eleonorasdottir, Emma (in press): Negotiating uncertainties: Care seeking in an algorithmic society. *BMJ Medical Humanities*.
- Lundin, Susanne & Liu, Rui 2020: 'Where and how do you buy medicines?' A pilot survey of consumption strategies among the public in Sweden. *Journal of Public Health*, 42, e268-e271.
- Mirsalehi, Talieh 2024: *Health in Negotiation: Cultural Analytical Perspectives on Health and Inequalities in the Swedish Asylum Context*. Doctoral thesis, Lund University.
- Mirsalehi, Talieh & Hansson, Kritofer 2023: To reach the unreachable: Migration, health vulnerabilities, and the problem of nonresponse bias in health research. I: Lundin, Susanne, Liu, Rui, Muller, Elmi & Smith, Anja (red.) *Medicine Across Borders: exploration of Grey Zones: Exploration of Grey Zones*. Stellenbosch: Afican Sun Media.

- STARK, James F. 2014: 'Recharge my exhausted batteries': Overbeck's Rejuvenator, Patenting, and Public Medical Consumers, 1924-37. *Medical History*, 58, 498-518.
- van Assche, Kerliijn, Caillet, Céline, Kitignavong, Inthaphavanh & Newton, Paul 2023: Poor-quality medical products in times of crisis. I: Lundin, Susanne, Liu, Rui, Muller, Elmi & Smith, Anja (red.) *Medicine Across Borders: exploration of Grey Zones: Exploration of Grey Zones*. Stellenbosch: African Sun Media.

Otryckta källor

- LUF 265. Att söka och köpa mediciner.

Internetkällor

- Folkhälsomyndigheten. Undersökning om acceptans för vaccination mot covid-19. <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/statistikdatabaser-och-visualisering/vaccinationsstatistik/statistik-for-vaccination-mot-covid-19/acceptans-for-vaccination-mot-covid-19/undersokning-om-acceptans-for-vaccination-mot-covid-19--augustiseptember-2022/> (hämtad 2024-10-07).
- Branschrapport 2024. Sveriges Apoteksförening. <https://sverigesapoteksforening.se/wp-content/uploads/2024/04/Branschrapport-2024-1.pdf> (hämtad 2024-10-07).

Plats för liv och död: en etnologisk studie av kyrkogårdar och begravningsplatser

Lizette Gradén och Carina Sjöholm

INLEDNING

Kyrkogårdar och begravningsplatser är platser där livets slut möter minnena och arvet från dem som gått bort. De har också en mängd andra funktioner och berättar historier om samhällets förändringar, kultur och individernas livsresor. Utifrån etnologiska perspektiv utforskar vi i den här artikeln vad som händer på kyrkogårdar och vilka roller sådana platser spelar idag. Vilka vistas på kyrkogårdar och begravningsplatser i Sverige idag och vilka aktiviteter äger rum där? Hur samexisterar liv och död på dessa platser och vilka värderingar kommer till uttryck?¹ För att få en ingång till en studie skapade vi frågelistan "Att använda och besöka kyrkogårdar och begravningsplatser" (LUF 266), som distribuerades via Folklivsarkivet i Lund. Frågelistan genererade 23 analoga svar från Folklivsarkivets meddelare och 52 digitala svar. Flertalet svar är omfattande. I texten som följer behandlar vi material som är hämtade ur dessa frågelistsvar. Vid närmare analys har vi sett flera teman träda fram, exemplifieras och konkretiseras. Baserat på svarsmaterialet kommer vi att visa några av de stigar som meddelarna trampat upp och som i ett forskningsprojekt skulle kunna kompletteras med observationer och intervjuer, och småningom leda fram till en vidgad och fördjupad studie av hur begravningsplatser blir till meningsfyllda platser där livet och döden samexisterar.

I den här artikeln är vi intresserade av att analysera vilken betydelse kyrkogårdar och begravningsplatser har i människors liv, i städer och på landsbygden; det kan vara att se dem som parkliknande gröna rum, som platser för folklig konstutövning och vardagskultur, men också som besöksmål och som arenor för politisk debatt.² Med kyrkogård menar vi en begravningsplats som ligger i anslutning till en kyrka, medan termen begravningsplats används i vidare mening och kan inkludera platser som öppet hav eller privat mark. Kyrkogårdar och begravningsplatser representerar en mängd olika perspektiv på relationen mellan mänskligt liv och död och det finns många förväntningar och föreställningar om dessa platsers roll.

PLATS FÖR LIV OCH DÖD I SAMTIDA SVERIGE

Jag är gravrättsinnehavare på två olika ställen och besöker dessa kyrkogårdar regelbundet. Sätter ut ljus på hösten, planterar någon blomma vår / sommar osv. Kyrkogårdar är i allmänhet väldigt fridfulla platser, ett offentligt rum öppet för alla men utan krav på prestationer. I allmänhet är de också mycket välskötta med

intressant växtlighet i form av stora träd av ovanliga sorter. Det är fint att se äldre tiders namn och titlar på gravstenar – man kommer i närkontakt med gångna tiders människor på ett väldigt påtagligt sätt. Det kan vara väldigt gripande att se gravstenar över små barn, eller såna med flera avlidna barn, eller någon där det framgår att en kvinna varit änka i 30-40 år. Lämplig användning av kyrkogårdar – ja det kan inte vara något annat än idag. Som begravningsplatser, som gröna lungor i städer och som platser för frid och kontemplation. Någon annan användning kan jag inte tänka mig. (Digitala frågelistan 378:130, kvinna f. 1962, bor i mindre tätort)

Detta citat innehåller flera förhållningssätt och tankar som återkommer i åtskilliga av svaren på frågelistan om användning av kyrkogårdar och begravningsplatser i samtida Sverige. Det är framför allt fyra teman som vi kommer att diskutera; det första handlar om hur begravningsplatser beskrivs i de inkomna svaren och vad meddelarna nämner som lämpligt och olämpligt sätt att använda platserna. Vilken roll menar man att de har i vardagslivet? Det andra temat betonar mer specifikt hur kyrkogårdarna används som besöksmål och deras roll som gröna rum. Det tredje temat handlar om den roll begravningsplatser har i kulturhistoriskt sammanhang. Slutligen som fjärde tema återkommer vi till vad besökarna gör på begravningsplatserna, men då med betoning på estetik och utsmyckning.

ANVÄNDNING AV BEGRAVNINGSPLATSER

Frågelistan inleddes med frågor om vilka aktiviteter som anses lämpliga respektive olämpliga att ägna sig åt på en kyrkogård. Påfallande många skriver i sina svar att de besöker begravningsplatser regelbundet och ser dem som komplement till andra miljöer som passar för promenader eller utflykter. På olika sätt återkommer det i de inkomna svaren att kyrkogårdar oftast upplevs som fridfulla platser. Men vad gör besökarna på en plats som betraktas som fridfull? "Jag tycker att kyrkogårdar och begravningsplatser ska vara lugna gröna platser. Vill inte se folk som tränar, joggar, håller yogaklasser, har picknick, spelar musik" skriver en kvinna bosatt i stad (Digitala frågelistan 58:13, kvinna f. 1951, bor i stad). Många reagerar på störande ljud:

Generellt tycker jag ungefär samma regler för lämplighet gäller på kyrkogårdar som på andra offentliga platser, men man kan gärna vara lite tystare och lugnare och försöka att inte störa andra där ifall de kanske sörjer. Inte vara högljudd till exempel. (Digitala frågelistan 538:147, kvinna f. 1995, bor i stad)

Bland frågelistsvaren finns en övertygelse om att kyrkogårdar och begravningsplatser bör beträddas med respekt och gärna vara lugna platser. När Svenska kyrkan önskar ökad användning av kyrkliga miljöer (Skr 2023/2024:109, jfr Lindblad et al. 2023) inspirerar det oss att ställa frågor om attityder till nya möjligheter att använda bland annat kyrkogårdar och begravningsplatser. Finns det gränser för vilka aktiviteter och handlingar som kan utföras på begravningsplatser? I så fall, vem och vilka sätter dessa gränser? Efterhand som vi läst de inkomna svaren blev det uppenbart att det inte alltid var samma sak som menades med till exempel "respekt" eller "lugn". Åsikterna om hur kyrkogårdarna kan användas och hur sådan användning kan utvecklas går isär. Några

förefaller bli indignerade bara av att tänka tanken att förändra kyrkogårdar genom att tillåta fler aktiviteter. Ytterligare andra blir upprörda över att kyrkogårdar inte får eller kan användas på fler sätt. Bland svaren ser vi exempel på hur gentrifierade stadsmiljöer frammanar begravningsplatser som rum för löpturer, hundpromenader och tupplurar, medan kyrkogårdar på landet oftare beskrivs som uttryck för hembygd och gemenskap.

Flera meddelare uttalar en slags samtidskritik när de skriver att kyrkogårdar och begravningsplatser fyller en viktig roll, i synnerhet i städerna, genom att sprida lugn och vara en frizon i ett samhälle som annars utmärker sig för högt uppdrivet tempo. En meddelare skriver att eftersom så många andra platser i dagens samhälle förväntas vara flexibla och är möjliga att kommersialisera så borde kyrkogårdar kunna få förbli vad de är. Ytterligare andra är betydligt mer positiva till att kyrkogårdarna blir multifunktionella platser, i synnerhet i städerna:

Jag tycker i allra högsta grad att kyrkogårdar ska användas till vettiga saker – arboretum, bevara växter, odla ätbart, undervisa barn om insekter, anordna guidningar, försöksodlingar, målarkurs och mycket annat. Att ha så mycket mark till döda är helt vansinnigt! Gravarna närmare varandra, smäckrare stenar och färre stora vägar kan också vara en väg att gå. Olämpliga aktiviteter är väl egentligen bara sådant som förstör något, annars ser jag inga hinder till att området används. (Digitala frågelistan 128:42, kvinna f. 1980, bor på landsbygd)

I svar som detta blir det tydligt hur argument för och emot olika aktiviteter på begravningsplatser kan ses som en spegling av rådande föreställningar och ideal i ett samhälle. Det förtydligas ytterligare av en annan meddelare som uttryckligen skriver att i ett hållbart samhälle behöver gröna utrymmen, som till exempel begravningsplatser, användas på andra och betydligt mer effektiva sätt:

Jag är ganska öppen för att man kan använda kyrkogården. Vet att i nån grannkommun var det ett himla liv då man börjat använda ytor utan gravar för att odla kombinationen av vackra och ätbara växter. Det var tydligen magstarkt för många. För mig låter det som en del av vårt hållbara samhälle, att vi odlar där det är möjligt, i vår närhet och på ett tillgängligt och enkelt sätt. Det var ju inte inne bland gravar och gångar. Det är ju inte konstigt att anlägga en äng, så varför inte en blommande användbar köksträdgård? Stadsodling. Ytorna får gärna användas till saker som passar på en lugn, fridfull plats där man ska kunna få lov att vara stark, skör, ledsen, sorgen, men också tacksam, vackra minnen, full av förundran och andra större tankar och känslor. Så varför inte chi-gong, tai chi, yoga, musik av stillsam sort, meditationer, skapade saker som att måla, teceremonier, hantverka, långsam dans ... men inte bollsporter, kliva på gravar, klättra, rusa rundor och bära sig åt. Det tycker jag väl inte passar. (Digitala frågelistan 204:74, kvinna f. 1971, bor i stad)

Trots det goda argumentet att odlingen skulle kunna bidra till skapandet av ett mer hållbart samhälle ledde det till, för att citera frågelistsvaret, "ett himla liv". Att odla ätbara växter i jord där människor begravts väcker många känslor. I takt med att så kallade jordbegravningar, det vill säga där den avlidne placeras i kista som jordfästs, blivit alltmer ovanliga har möjligen attityden förändrats något. Tidsandan har dock inte hindrat starka reaktioner på till exempel den årliga debatten om pulkaåkning i

Skogskyrkogården i Stockholm. Även den citerade meddelaren, som annars kan tänka sig flera nya sätt att använda kyrkogårdar, reserverar sig mot att "rusa rundor och bära sig åt". Utifrån frågelistsvaren framgår det att kyrkogårdar av många tas i bruk som högst vardagliga platser där människor sitter och läser en bok, träffar en vän, tecknar, mediterar eller hämtar andan i vardagen. Kort sagt att kyrkogårdarna får mer karaktär av en park. Samtidigt uttrycker meddelare ambivalens inför aktiviteter som vanligtvis utövas i sekulära parker: löpturer, solbadande, bollsporter, picknickar och parkour.

BEGRAVNINGSPLATSER SOM BESÖKSPLATSER OCH GRÖNA RUM

Det är flera saker som förefaller vara specifika med kyrkogårdar och begravningsplatser, åtminstone i jämförelse med parker. Många kommuner har tydliga strategier och handlingsplaner för arbetet med gröna rum i människors vardagsmiljöer. I jämförelse särskiljer sig begravningsplatser genom att vara Svenska kyrkans angelägenhet. Såväl på en individuell som på en samhällelig nivå framstår kyrkogårdar och begravningsplatser som önskvärda som gröna rum enligt flera olika studier (Skår et al. 2018; Sörensen 2006; Quinton et al. 2019), vilket bekräftas av frågelistsmaterialet.³

Vad är då begravningsplatser för slags platser om man jämför med till exempel stadsparker? Förutom att det i många frågelistsvar beskrivs hur begravningsplatser fungerar som vardagliga platser i närområdet, framkommer även begravningsplatsernas betydelser i samband med resor. Flera anger att de har som vana att söka upp kyrkor och kyrkogårdar när de besöker nya platser, både vid kortare resor inom Sverige och vid längre resor utomlands. Sådana besök hänger samman med att begravningsplatser i allt större utsträckning marknadsförs som besöksmål, i synnerhet om "en speciell människa", ofta en känd person är begravd där (jfr Blom & Nilsson 2024; Nilsson 2021). En annan anledning kan vara att en viss begravningsplats betraktas som kulturhistoriskt intressant. En meddelare uttrycker det på följande sätt: "Går gärna på kyrkogårdar i Sverige. Får en känsla av vilket samhälle det en gång var. Läser gravstenar med titlar. Funderar över hur deras liv varit." Det ger helt enkelt perspektiv skriver hon (Digitala frågelistan 156:52, kvinna, f. 1955, bor i stad). Berättelser om hur gravstenar och inskriptioner kan fungera som underlag för fantasier återkommer och fascinerar: "Försökt hitta en sten med så tidigt årtal som möjligt, som någon sorts tyst lek. Där finns ett lugn och en stillhet som känns bekväm och trygg att vara i, trots att jag inte är troende" skriver en annan meddelare (Digitala frågelistan 295:91, kvinna f. 1997, bor i stad). Även om vi i frågelistan inte frågat efter andlighet eller religiositet är den dimensionen, inte helt överraskande, närvarande i flera av svaren:

När jag kommer in på en kyrkogård tänker jag genast på de döda i min närhet och min egen förestående död. Att vistas på kyrkogården känns för mig nära till naturen och nära till livet genom döden och jag kan känna närheten till dem som gått före. Det känns alltså tryggt och jag känner en stor respekt för den

här biten jord som upplåts åt de döda och tillåter mig att få ha den närheten. (Digitala frågelistan 81:30, kvinna f. 1949, bor i stad)

”Natur” är ett ord som återkommer på olika sätt, ibland som här i citatet där natur förefaller kopplas till liv och död, något metafysiskt, och i andra fall till något mer konkret som växtligheten. En meddelare skriver att hon besöker sina föräldrar i en minneslund: ”För där är så annorlunda, kuperat och ett stycke fantastisk natur!” (Digitala frågelistan 81:30, kvinna, f. 1949, bor i stad). Meddelaren jämför med kyrkogårdar utomlands där hennes erfarenhet är att det sällan är så mycket natur som på svenska kyrkogårdar:

Parker, grönt behövs i tät bebyggelse och kyrkogården bidrar med sånt och därtill då medvetenheten om livets förgänglighet, mitt i det pulserande livet. /---/ Det är en fantastisk förmån att den här lilla plätten natur som finns överallt i landet kan få fortleva i sin egen rätt. (Digitala frågelistan 81:31; kvinna f. 1949, bor i stad).

Just natur i form av växtlighet, eller gröna rum som vi talar om i denna artikel, nämner flera. I till exempel det inledande citatet beskriver meddelaren kyrkogårdarna som ”gröna lungor”. Kan man då se kyrkogårdar och begravningsplatser generellt som ett slags trädgårdar eller parker? Eller kanske till och med som ett slags besökssträdgårdar? Ofta lyfts värdet av det platsspecifika med kyrkogårdar och gravvårdar fram. I sammanhanget behöver det betonas att kyrkogårdar kan ta sig väldigt många olika uttryck. De kan vara stora och små, nya och gamla, mer eller mindre tillgängliga och mer eller mindre gröna och uppvuxna. En meddelare reflekterar över hur, och möjligen varför, uppfattningar om vad som är lämpligt beteende eller inte skiljer sig åt ännu mer än det gör. Det förefaller skifta beroende på vilken begravningsplats det handlar om, var den ligger och hur stor den är men också vilken tidpunkt på året det handlar om.

Skilda värderingar blir ytterligare tydliga när jämförelser görs mellan svenska och utländska begravningsplatser. Någon skriver att svenska kyrkogårdar är tråkiga, men att de ändå fungerar som utmärkta promenadstråk. En annan tycker att svenska begravningsplatser utmärker sig genom att vara naturnära, ofta därför att de har höga träd och skugga, men också för att de uppfattas som mindre monumentala:

Jag gillar både monumentala och enkla kyrkogårdar. Det är bra att båda stilarna finns. Jag planerar mina besök på kyrkogårdar t ex i London eller Paris och ville se alla kyrkogårdar även de mindre kända. Jag sätter blommor på gravar, håller små tal och hyllar gärna bortglömda kulturpersonligheter. Det är ett samlande att pricka av kyrkogårdar och kända gravar men ger också utrymme för det oväntade. Cimetiere Bercy eller Cimetiere Grenelle två mindre kyrkogårdar i Paris kan jag uppskatta lika mycket som Pere-Lachaise men på ett annat sätt. (Digitala frågelistan 384:133, man f. 1969, bor i stad)

En annan meddelare beskriver en känd kyrkogård i Rumänien, Merry Cemetery, nära den ukrainska gränsen som kännetecknas av sin estetik och framför allt gravstenar med färgglada träsniderier: ”Jag tyckte mycket om platsen, men förstod samtidigt att

det var ett sätt att tjäna pengar på.” (Digitala frågelistan 298:100, kvinna f. 2002, bor i stad) Meddelaren reflekterar över den kommersiella inramningen med inträde för att besöka kyrkogården, men också försäljningen av souvenirer. Att betala inträde för att besöka en känd kyrka är inte helt ovanligt, men att däremot betala för kyrkogårdsbesök var nytt och överraskande för henne.

ATT FÖRAS TILL SISTA VILAN ELLER EXPEDIERAS TILL EFTERVÄRLDEN

När en avliden ska begravas i Sverige idag genomförs begravningen enligt hens önskemål, enligt familjens traditioner. Om anhöriga saknas eller inte har kontakt med den avlidne träder vänner eller socialtjänsten in. Begravningen kan hållas i en kyrka, ett kapell, på en begravningsplats eller med en borgerlig ceremoni i en icke-religiös miljö till exempel vid fritidsboendet vid havet, på fjället, eller i skogen (jfr Marjavaara 2024). Flera begravningsformer samexisterar och jordbegravning, där den avlidne begravs i en kista i marken på en begravningsplats, har minskat, särskilt i städerna, medan kremering har ökat. Den senare formen innebär att den avlidnes kvarlevor bränns i hög temperatur och stoffet samlas i urna som sätts i markgrav, placeras i kolumbarium eller askurnlund eller sprids i minneslund, ett bruk som har ökat. Finns det ingen anhörig som har framfört önskemål om formen för begravningen skickas stoffet direkt från bårhuset till kremering och askan placeras sedan i minneslund. Vid internationell jämförelse skiljer Sveriges begravningssed ut sig där regelverket bjuder att gravplatser upplåts för en period på 25 år. Efter denna period kan hyresavtalet förlängas eller så kan upplåtelsen återtas av kyrkogårdsförvaltningen. Om gravrätten inte förlängs monteras gravsten, gravkors eller annat minnesmärke ned, och församlingen ombesörjer destruktion eller återvinning av stenen. Om den ska återbrukas avlägsnas gravyr och stenen avpersonifieras. Gravplatsen blir vilande tills nästa gravrätt tecknas och gravplatsen tas i bruk igen.

I det insamlade frågelistmaterialet reser sig flera uttryck för känslor kring att välja gravplats åt andra än sig själv. Materialet pekar på att begravningsseder förändrats över tid samt att olika förhållanden råder mellan olika kulturer (jfr Silvé 2018) och mellan landsbygd och stad. Sockenkyrkan och dess kyrkogårdar har genom århundrande varit ett kulturellt och andligt centrum (Bringéus 2007) och frågelistmaterialet pekar på högt förtroende för kyrkogårdar som finns i landsbygdsmiljö, även bland meddelare som anger att de är bosatta i städer. Meddelarna berättar om ett samtida Sverige med förändrad demografi, kulturell och religiös mångfald samt olika former av gemenskap, varav släktledens kopplingar via kyrkogården utgör en. Exempel på en sådan berättelse ger vid handen hur gravplatsen förmår koppla samman flera tidevarv och människor som upplevt migration:

Föräldragraven är en kulturgrav. Så kallas här de gravar som oavbrutet varit i bruk under lång tid. 75 år tror jag. Gravplatsen är då avgiftsbefriad så länge brukaren står för skötsel och inte säger upp den. Denna grav

öppnades 1909 när min fars morfar avled. I graven har flera släktingar begravts, bland dem en liten bror till mig som avled som ettåring. Två av min farmors systrar vilar där. En fraktades hem från USA i mitten av 1900-talet, som aska naturligtvis. Annars har det i nästan alla fall handlat om kistbegravningar. (266: M28533 kvinna f. 1940, bor i stad)

Den här meddelaren beskriver gravplatsen som en samlingsplats för familjen i flera generationer, en geografiskt förankrad familjekultur som påbörjades 1909 och som fortlöper i samtiden. Här frammanas gravplatsen som släktrönlka. Föräldragraven omtalas som kulturgrav och bygger på idén att familjen är en gemenskap förbunden via blodsband och rotad i en specifik plats och genom specifika historiska och kulturella traditioner. Att gravplatsen genom sin ålder upphöjts till kulturgrav och därmed också avgiftsbefriats, understryker en särskilt status, som kanske även är ovanlig i ett 1900-tal präglad av förflyttning mellan geografiska platser. Här nämns transatlantisk migration från Sverige till USA och återförening med släkt och jord. En av kvinnorna som emigrerat fraktades "hem" från USA i form av aska, en företeelse som vittnar om synen på både migration och hemmahörande. Kanske är det just på grund av människors omfattande förflyttningar som en känsla av återförening och förankring på en och samma plats blir viktig.

Nästa exempel stipulerar flera överväganden också inför familjemedlemmars framtida valmöjligheter.

För några år sedan utökades kyrkogården och i ett hörn med ett stort vackert träd planterades ut två ringar med naturstenar till askgravlund. Eftersom vi är mycket på kyrkogården upptäckte jag att det här alternativet mer och mer. Min sambo blev allt sämre och vid olika besök kollade vi på stenarna, tyckte visuellt bra om en natursten, som inte låg där jag ville ha den. Vi bokade stenen, bestämde platsen och vaktmästaren bytte stenarna. Nu ligger stenen så att när jag står vid den har jag det stora trädet mitt framför mig, där två grenar delar sig så att sol och ljus kommer mot mig och jag ser ut som bakomliggande natur, som ständigt skiftar beroende på väder och tid på dagen. Det känns mycket bra, det finns en fast plats att gå till, finns en fast vas om någon vill sätta några blommor. Vi fick göra urnsättningen. Kyrkan ser till att det ser prydligt ut. Totalkostnad 6800 SEK för 25 år. Lykta och eventuellt krans får vi lägga till. Jag diskuterade med mina döttrar, en av dem var med mig när vi kollade texten, bokstäverna på de olika stenarna för att finna bokstäver till sambons och min sten. Det här blev bra eftersom mina döttrar inte bor i närheten. (266: M28518 kvinna f. 1943, bor i stad)

Citatet vittnar om ett omsorgsfullt val av gravplats för en partner vars sjukdom eskalerar. Meddelarens berättelse vittnar också om att beslutet har vuxit fram vid parets gemensamma promenader på en kyrkogård stadd i förändring, och hur parets val av plats mellan träden och markerade stenar gjorts utifrån estetiska preferenser och vad som kan tolkas som ett andligt förhållningssätt till naturen. Meddelaren betonar även hur valet skett i relation till vad som uppfattas som ekonomiskt och praktiskt för nästa generation, som utgörs av kvinnans döttrar, bosatta på annan ort. I texten anas också en familjesituation utan gemensamma barn, vilket kan ha påverkat beslutet om gravplats och minskat förväntningarna på de efterlevandes engagemang i att sköta den; ett beslut förankrat i ett pågående nu och ett gemensamt vi.

Ytterligare en dimension av betydelsen av den geografiska platsen i relation till förståelsen av familjerelationer och familjens gemensamma erfarenheter och intressen kommer till uttryck i följande citat:

När min man avled för några år sedan hade han ett bestämt önskemål om sin sista viloplats. Hans sjukdom fick ett snabbt förlopp och eftersom han tyckte mycket om att vistas i vårt sommarhus var det där han ville få sin aska spridd. Jag tyckte det var en passande lösning. Våra barn har inget intresse av att besöka kyrkogårdar, men nu när de är ägare till sommarhuset är de ofta där. Vi sätter en gravlykta under årets mörkaste tid och har en liten skylt med makens namn på ett träd. När jag dör vill jag också vila där. Barnen vet detta och är nöjda med den lösningen. (266: M28533 kvinna f. 1940, bor i stad)

Den här meddelarens svar liknar det förra genom att det kopplar samman en särskild geografisk plats med familjen. Mannen, vars sjukdomsförlopp är snabbt, får möjlighet att välja begravningsform och plats. Han väljer kremering och ber att askan ska spridas vid familjens sommarställe, en plats laddad med minnen. Som tidigare exempel ger även den här berättelsen uttryck för uppfattningar om plats och tid. Den skiljer sig från de föregående i och med att den inte handlar om att återföra medlemmar i familjer till en och samma plats efter ett jordeliv i förflyttning och bosättning på olika orter och kontinenter. I stället tonar tidsaspekten fram som en pressande faktor – som obotlig sjukdom – eller en katalysator till en rad val och händelseförlopp. Här väcks minnen till liv, som fördjupar betydelsen av sommarstugan som en fast punkt, en plats där föräldrar och barn upplevt sommarlov och fritid tillsammans. Gravplatsen, trädet på sommarstugans tomt, blir i ett sådant fall en gemensam punkt där familjemedlemmarna kan mötas, som levande och döda, i nuet och i framtiden. Även om förankringen till platsen där askan sprids sker via familjens egenskapade ritualer, efterliknar de rituella handlingarna också handlingar som förknippas med en officiell begravningsplats. Här sätts en namnbricka upp för att kommunicera den privata gravvården till efterlevande och här tänds en gravlykta vid årets mörka dagar. Precis som på kyrkogårdar eller gravplatser i Sverige och utomlands visas den bortgångne vägen till tillfälligt besök på jorden för möte med de ännu levande. Även om ritualerna kring begravingar privatiseras och till och med kommersialiseras (Salomonson & Åkesson 2010), innebär det inte att de dräneras på mening, utan snarare skapar nya meningskomplex hos utövarna.

I det första exemplet med den så kallade kulturgraven lägger meddelaren vikten vid gravvårdens geografiska plats och släktens sammanhållning, även i kölvattnet av migration. I det andra exemplet är det bilden av sjukdomsförlopp, styvfamiljen, demografi, ekonomiska ramverk och omsorg om de efterlevande som träder fram. I det tredje exemplet tonar kärnfamiljens gemensamma upplevelser av ett fritidsboende fram som viktigt till den grad att familjen väljer en privat tomt som begravningsplats.

Att själv få bestämma om var en ska begravas och vilken form gravplatsen ska ha är ett återkommande tema. Främst är det tanken på framtida skötsel och besök som kommuniceras.

Jag har aldrig varit med att välja en gravplats, det gjorde nog mamma när det gällde äldre släktingar och hon var själv bestämd med att hon ville ligga i minneslund. Så fick det bli, även för pappa. De tänkte nog på att min bror och jag skulle slippa ha något att sköta. Jag hade gärna haft en grav att gå till, om den låg nära. (266: M28518 kvinna f. 1943, bor i stad)

Svenska kyrkogårdar genomströmmas av tusentals familjer av liknande slag, och de förefaller vara osynliga för kyrkornas statistik men viktiga för släktbanden mellan generationer, kvarboende och utflyttade. Som etnologer intresserar vi oss för banden mellan bygd och människor och hur de tydliggörs av gravplatserna. Här ytterligare ett exempel:

Min hustru och jag har bestämt var vi ska begravas. Vi vill ligga i en urnlund på en kyrkogård en mil utanför Kalmar. Anledningen är att vi gifte oss i den gamla medeltidskyrkan år 1969. Vi har våra rötter här. Dels tycker vi att våra efterkommande ska slippa bekymra sig över vården av graven, då vi kommer att ligga i urnlund. Samtidigt finns vi på ett ställe, där våra barn kommer att befinna sig så och då om de väljer att behålla fritidshuset i närheten. (266: M 28514 man f. 1945, bor i stad)

I citaten ovan reflekterar separata meddelare, födda på 1940-talet, över vad som kan tolkas som önskan om erkännande, identitet och personifiering men också reflektion över avstånd och praktikaliteter. Underliggande finns möjligen egna erfarenheter av att ansvara för tidigare generationens gravvårdar och rädslan för att vara till besvär för sina barn.

KYRKOÅRDENS OCH GRAVPLATSENS ESTETIK

Utformningen av en gravplats kan vara kontroversiell inom en familj eller släkt av olika anledningar. En av de vanligaste orsakerna är att olika familjemedlemmar kan ha olika åsikter och önskemål om hur gravplatsen ska se ut eller vara utformad. Den estetiska utformningen är viktig. När konflikt uppstår kring hur gravplatsen ska utformas, ger konflikten inblick i familjemedlemmars föreställningar om varandra och om hur synen på familjeband efter döden förändrats.

I min släkt har gravplatser varit ett hett diskussionsämne sedan min farmor som släktens första valde att bli kremerad och få sin aska spridd i minneslund. Hon hade tydligen observerat hur släktens många gravar blev en allt tyngre börda för de få släktmedlemmar som fanns kvar /.../. Det blev inte någon plaket i närheten av minneslund, vilket är lite trist eftersom vi gärna skulle vilja ha något mer konkret att rikta sorgen och saknaden mot, men jag respekterar farmors sista önskan och förstår hur hon tänkte. De flesta i släkten tycks ändå ännu vilja bli jordbegravda, vilket även jag länge gjorde – men ju äldre jag blir desto mer omfamnar jag tanken på kremering och att bli spridd i minneslund. (266: M28521 man f. 1986, bor i stad)

Här beskrivs hur en familjetradition bryts av en persons önskan att bli kremerad och gravsatt anonymt i en minneslund. Brottet mot familjens tradition skapar reflektion,

också i yngre generationer. Meddelaren konstaterar att "Det blev inte ens någon plakett i närheten av minneslundan" vilket väcker tankar om livet, sorgen och minnet.

Jag tror att ointresset för kyrkogårdar beror på att allt fler väljer bort jordbegravning, som min farmor gjorde, vilket i längden skapar en nedåtgående trend, Människor hinner inte eller intresserar sig inte för att sköta kistgravarna, eftersom där ju ändå knappt finns några gravplatser att sköta. (266: M 28526 man f. 1986, bor i stad)

Förändrade kyrkogårdar och gravplatser kopplas ihop med förändrade begravningsformer. En förändring som framhålls är hur kistbegravningar minskar i popularitet och hur den avlidne allt mer sällan identifieras med gravsten och med yrke och klass-tillhörighet i samtida Sverige. Istället ökar minneslundarnas popularitet, där stoftet från den kremerade avlidna sänks ned och gravsättningen identifieras med en liten namnplakett eller förblir anonym, helt utan namn. Är förändringen ett tecken på förändrade relationer mellan levande och döda, och en avpersonifiering av döden, sett från de levandes horisont? Meddelarens tolkning är att samtidens komplexitet och allt snabbare tempo påverkar relationen mellan liv och död och hur begravning och gravplatser uttrycker att levande ägnar mindre tid åt vård av relationen till de döda. Om vi snabbt blickar tillbaka till 1800-talets början förändrades synen på gravplatser när den personifierade och ornamenterade gravplatsen ökade i popularitet. Kanske var det städernas anonymitet som krävde sociala manifestationer som ersatte bysamhällets närmare relationer? Kanske var det behov av att synliggöra individer och ordna människor efter klass, också efter döden? Förmodligen var det samspelande faktorer som innebar att både rik och fattig kunde erkännas och manifesteras med en gravplats smyckad med beständig marmor, sten eller järn. Att underhålla gravplatserna sågs som en förpliktelse för familjen och släkten, men formerna för underhåll och smyckning har förändrats. Sedan 1900-talet erbjuder Svenska kyrkan så kallade abonnemang, där kyrkogårdsförvaltningen mot en avgift sköter och smyckar gravarna. Även traditioner för smyckning förändras. Att tända ljus på gravarna vid Allhelgonahelgen betraktades som en helt ny tradition under andra hälften av 1900-talet (Rehnberg 1965). Idag är den väletablerad och lockar stora skaror av besökare till begravningsplatser och kyrkogårdar i Sverige (Kardemark & Nordin 2024). Att samhället är under ständig förändring speglas också i pluralismen bland gravplatsernas utformning och estetik, och vissa begravningsplatser kan vara organiserade i olika kvarter beroende på religion. Etnologen Eva Silvén (2018:23) hävdar till exempel att gravplatser och minnesplatser är särskilt fruktbart att studera eftersom de både är allmänna och privata samt att linjen där det privata övergår till det allmänna har förändrats över tid.

I kölvattnet av resor, migration och diaspora växer idag även antalet digitala gravvårdar som alternativ, alltmedan de materiella gravplatserna kvarstår. Som etnologer befinner

vi oss i kontakt med det som värnas genom att lyssna till det som förändras. Här följer en rad citat som visar på hur meddelare möter vad de uppfattar som förändring.

Jag blir inte glad om det är krimskrams vid gravarna. Enkelt och stilfullt ska det vara enligt mitt tycke. Kyrkogården är vigd jord och jag kan inte komma på någonting som skulle kunna passa där. /.../ I medelhavsländerna tycker vi att det är konstigt att det är så påkostade gravstenar men att ogräset växer högt! Samma sak såg vi i USA. (266: kvinna f. 1938, bor i mindre tätort)

Meddelaren föredrar vad hon kallar enkelt och stilfullt och antyder avstånd från det främmande. Medan andra former av estetik kan accepteras vid resor och besök av gravar utomlands, väcker de känslor när de förs in i vad som uppfattas som traditionell kyrkogårdsmiljö. Var gränserna kan gå uttrycks explicit i följande citat:

Jag har nog en gravt traditionell syn på hur begravningsplatser skall se ut, dvs som de allra flesta ser ut. Nu. Stenar, minneslundar, urnlundar, gångar, häckar och buskar. Dämpade färger, inga färgstarka skulpturer eller konstnärlig utsmyckning. Platsen ska få vara annan, inte ta för starka intryck av hur samhället färgsättning, planteringstrender etc. förändras. Varje släkting/vän sätter blommor på den grav man besöker. (266: M 28519 man f. 1963, bor i stad)

Den enskildes ansvar att vårda den avlidnes minne genom att ta hand om gravplatsen och smycka den betonas. Även i detta fall när det är släkten som agerar finns en tydlig uppfattning om vad som lämpar sig för en begravningsplats. Men några meddelare tar också en allmän besökares perspektiv och blir berörd.

Förra veckan kom jag på en plats där det låg barn som dog på födelsedagen. Jag har inte barn själv men blev väldigt berörd och nästan gråt. En del dog för länge längesen men det var färska blommor och leksaker, föräldrarna glömmar aldrig. Vackert. (266:M 28517 kvinna f. 1947, bor i stad)

Meddelaren kommenterar särskilt att hon inte har egna barn men blir berörd av hur gravplatsen smyckats med färska blommor och leksaker. Meddelaren ger uttryck för en upplevelse som kan kopplas till religiositet och perspektiv, och av att få ta del av det stora.

Som vi konstaterat kan den estetiska utformningen av en kyrkogård eller begravningsplats beskrivas som fridfull, värdig och respektfull. Ofta är begravningsplatser i Sverige omsorgsfullt planerade av arkitekter och designade med grönska, träd och blommor för att skapa en lugn och fridfull atmosfär. De fungerar som inramning till den mer specifika gravplatsen där den avlidne och de efterlevande ska ges möjlighet att mötas i lugn och ro. Inom ramen för en begravningsplats kan den individuella gravplatsen variera från att vara starkt framträdande och personifierad till att vara anonym och utan uppgivet namn. På liknande sätt kan en familjegrav uttrycka generationer av makt och välstånd med en monolit av granit medan andra noteras med en modest sten eller gräsplätt. Kopplingen mellan livet på jorden och hur det manifesteras efter döden kan vara utformad av den avlidne själv eller av hens anhöriga eller vänner. Gravplatsens

estetiska utformning ger inblick i den avlidnes liv på jorden och hur minnet av det livet iscensätts och vårdas.

Sammanfattningsvis kan sägas att en estetiskt tilltalande kyrkogård eller gravplats enligt materialet utmärks av att den är välskött, till exempel att gångarna är krattade och att växter och annat är väl ansade samt att gravstenarna är väl underhållna. När det gäller konstnärlig utformning av en gravplats blir hållningen mer personlig, men många som svarat på frågelistan håller fast vid att platsen består av vigd jord och hänger samman med de religiösa och sociala ritualer som är förbundna med dem.

SMYCKNING AV GRAVPLATSER, FÖR VEM OCH MED VAD?

Människor kommer till en kyrkogård eller en begravningsplats i syfte att besöka och sköta en eller flera gravar. Men vid en närläsning av materialet blir det som vi visat uppenbart att åsikterna vida går isär om vad som anses lämpligt, snyggt, fult och rent av opassande material på en grav. Frågelistsvaren vittnar om att smyckningar av gravplatser kan tolkas som människors sätt att både uttrycka sig och att skapa ordning på liv och död. Den konstnärliga utformningen av en gravplats tonar fram som viktig och flera personer lyfter fram skillnaden mellan material som används för utsmyckning.

Plast passar inte på en kyrkogård eller fel sorts pampiga monument. Det är viktigt att det blir rätt och att materialet är i harmoni med omgivningen. Annars får olika gravskick och uttryck finnas. Sorgen kan se olika ut. Det som är rätt för någon kan vara patetiskt för mig men det kan jag ändå tolerera eftersom det är ett större problem att sorg inte uttrycks än att sorg uttrycks på "fel sätt". För mig är det hedervärt med människor som minns de döda och besöker deras gravar. (Digitala frågelistan 384:134, man f. 1969, bor i stad)

Flera frågelistsvar drar skarpa gränser mellan passande och opassande, inte bara när det gäller vad som är tänkbart att göra på en gravplats utan också vad det gäller de fysiska materialen. I de fall de fysiska materialen ger konkret form till de anhörigas minnen av den avlidne på en gravplats, kan besökares ha en helt annan uppfattning om vad som är passande respektive passande på en kyrkogård i Lund.

Jag tycker att Norra kyrkogården i Lund är fin, välskött och med fina bänkar och utsmyckningar. Kanske tycker jag att romernas gravar är lite för pråligt utsmyckade för min smak. (266: M28517 kvinna f. 1947, bor i stad)

Här uttrycks ett gränsdragande som tydliggör traditioner i olika grupper och där utformningen av gravplatserna präglar kyrkogården som plats. I några fall betonas särskilt vikten av materialets karaktär och härkomst, en hållning som bär på tydliga kulturhistoriska och kulturella preferenser.

Tingeltangel och oljeplastsaker passar inte alls. Däremot föremål skapade ur naturmaterial kan jag se som utsmyckning. Egentligen skulle jag vilja slippa se alla dessa importerade gravblommor som överöser våra gravar i samband med begravingar och enbart ha närodade växter i säsong. (Digitala frågelistan 204:76, kvinna f. 1971, bor i stad)

Meddelarna föredrar en estetik där naturmaterial sätts i fokus, material som traditionellt återfinns på kyrkogårdar i Sverige och Norden. Vi talar här om träd och växter som tillhör växter som beskrivs som "närodlade" i sammanhanget troligen förankrade i den nordiska floran. Men också stenmaterial med förankring i den bygd där gravplatsen finns. Mellan raderna framträder en misstänksamhet mot material som upplevs som främmande och exotiska till exempel växter av tyg och plast, material som definieras som annorlunda och vars ursprung härleds till råvaror som olja och till grupper eller områden i till exempel södra Europa, Mexiko och Mellanöstern.

AVSLUTNING

Att besöka kyrkogårdar och begravningsplatser för att sörja och minnas, likaväl som att använda platsen som ett grönt rum bland andra, har en lång historia och har uppenbart stor betydelse för många människor. Dessa platser representerar en mängd olika saker: de är bärare av kulturarv, fungerar som markresurs, upprätthåller biologisk mångfald och kan förstås som livsrum och mötesplatser. De ska i flera fall dessutom enligt nutidens retorik fungera som upplevelse- och kunskapsbaserade besöksmål både för turister och för dem som bor i närheten. Naturen i närmiljön har stor betydelse, inte minst ur folkhälsoaspekt och det är värdefullt att kyrkogårdar och begravningsplatser alltmer tas in i den lokala planeringen. Det i sig väcker dock en mängd nya frågor. Sedan mitten av 1900-talet har Sveriges befolkning blivit allt mer religiöst, etniskt och socialt mångfacetterad, men var går till exempel gränserna för hur sådan mångfald kan representeras på redan etablerade respektive nya kyrkogårdar och begravningsplatser?

I denna artikel har vi valt att förmedla hur de meddelare som besvarat vår frågelista diskuterar den roll de menar att kyrkogårdar och begravningsplatser har, eller borde ha. Det har betydelse hur medborgare ser på dessa platser och detta relativt begränsade material visar en stor spännvidd i förhållningssätt. En fråga för framtida forskning är kyrkogårdarnas förändrade roll i tider när städerna arbetar med förtätning. Kan kyrkogårdar och begravningsplatser i så fall anta roller av park och vardagsrum för befolkningen? Står det i motsatsförhållande till kyrkogårdar och begravningsplatser som kontemplativa platser? I så fall vad menas med kontemplation idag? En annan fråga berör hur gravårdar kan utformas på kyrkogårdar och begravningsplatser i städerna och på landsbygden. I en tid när allt fler väljer borgerliga begravningsceremonier (se t ex Marjavaara 2024), kan man reflektera över vilka andra expressiva former för gravårdar som träder fram som alternativ till institutionella kyrkogårdar och begravningsplatser? Vilka roller spelar de digitala alternativen när det inte längre är självklart att familj och vänner bor i samma land? Vilka roller får privatägd mark när de offentliga begravningsplatserna inte fyller medborgares behov?

Vi kan se hur minnen, upplevelser och känslor knyts till enskilda platser, både privata och offentliga, men också till växtlighet eller delar av andra miljöer. I flera berättelser blir det till exempel tydligt att vissa träd och växter står för något mycket mer än bara växtlighet. De blir ibland symbol för både tillhörighet och en länk mellan det förflutna och nuet. Bland de som svarat på frågelistan menar flera att det är avkopplande att vandra på vissa kyrkogårdar, behagligt att sitta i skuggan av stora träd varma somrardagar och tilltalande att kunna följa årstidernas växlingar i naturen även om man bor i en större tätort. På liknande sätt laddas gravstenar och gravmarkörer och val av material med frågor om yrkesliv, industriell produktion, konstnärliga praktiker, och inte minst om migration och återvändande. Det framgår också av det insamlade materialet att besökare kan upplevas som problematiskt och skapa konflikter om andra än dem man önskar tar del av begravningsplatsens allmänningar.

Även om frågelistmaterialet visar att användningen av kyrkogården som en park välkomnas i många städer och uppskattas av många stadsinvånare, kvarstår hos många invånare också känslor av ambivalens. En kyrkogård eller begravningsplats som är formgiven för att skapa möten mellan levande och avlidna, mellan livet och döden, mellan nuet och det förflutna skapar också en viss typ av förväntningar på lugn och värdighet. Idag när kyrkogårdar och begravningsplatser korsas av en mängd aktiviteter kommer en mångfald expressiva former till uttryck genom klädsel, material, ljud, ljus. Dessa väcker känslor som skapar både nyfiken och avståndstagande. På så sätt vävs olika perspektiv på relationen mellan liv och död samman på samma plats, men särskiljer också olika preferenser. De som besöker kyrkogården i egenskap av park riskerar också att förvandlas till publik vid andras begravningsceremonier och urnsättningar. Samtidigt löper även begravningsdeltagare vid kistbegravning och urnsättning risken att bli publik till parkbesökarens jogging, solbadande, hundpromenader och annan rekreation.

De innehållsrika svaren på frågelistan har gett en spännande ingång till tankar om hur kyrkogårdar och begravningsplatser är en blandning av att vara offentliga/allmänna och samtidigt privata/enskilda platser med olika laddningar beroende på vilket slags begravningsplats det handlar om men också beroende på vem som uttalar sig. Frågelistsvaren väcker vår nyfikenhet på hur kyrkogårdar och begravningsplatser kan användas i framtida stad- och landsortsmiljö och hur gravvårdar kan utformas och smyckas i ett allt mer mångfacetterat samhälle, också över tid. Sådan kunskap kräver vidare forskning.

NOTER

1. Vad som sker på kyrkogårdar och begravningsplatser är sedan lång tid ett återkommande forskningsområde inom etnologi i Sverige (se t ex Bringéus 1997; Frihammar 2018; Gradén och O'Dell 2024; Rehnberg 1965; Silvé 2018; Åkesson 2006; 2009) som vi bygger vidare på. I angränsande projektet *Liv i Kyrkan*, som

undersökte hur övertaliga kyrkor kan tas i bruk för andra ändamål, visade det sig att Lunds stift, till exempel, har drygt 500 kyrkor och många av dem är underutnyttjade. I arbetet med *Liv i kyrkan* blev det tydligt att i de fall där kyrkor omvandlas för andra ändamål, ibland till privat boende, kvarstår ofta frågan om hur kyrkogårdarna och gravplatserna kan värnas och nyttjas.

2. Frågelistan är skapad och insamlad av fyra etnologer verksamma vid två institutioner vid Lunds universitet; Lizette Gradén och Tom O'Dell vid Institutionen för kulturvetenskaper och Christer Eldh och Carina Sjöholm vid Institutionen för tjänstevetenskap.

3. Det finns ett aktivt och intressant forskningsfält som behandlar kyrkogårdar och begravningsplatser som utifrån olika platsbegrepp kopplat till gröna rum (se bland annat Evensen et al. 2017; Grabalov 2018; Nilsson 2021; Swensen 2018; Sörensen 2006; Wingren 2013).

REFERENSER

Publicerade källor

- Blom, Thomas & Nilsson, Mats 2024: Dödens platser och deras attraktionsvärde. *Ymer. Svenska sällskapet för antropologi och geografi*. Nr 144, ss.179-200.
- Bringéus, Nils-Arvid 1997: Skånsk kyrkogårdsvandring. I: Bauman, Karin och Hallberg, Göran (red.). *Skånska kyrkor*. Kristianstad: Skånes hembygdsförbund.
- Bringéus, Nils-Arvid 2007: *Livets högtidsdagar*. [Ny, rev. utg.] Stockholm: Carlsson.
- Evensen, Katinka H., Nordh, Helena & Skaar, Margrete 2017: Everyday use of urban cemeteries: A Norwegian case study. *Landscape and Urban Planning*, 159, pp. 76-84.
- Frihammar, Mattias & Silverman, Helaine (red.) 2018: *Heritage of death: landscapes of emotion, memory and practice*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Grabalov, Pavel 2018: Public life among the dead: Jogging in Malmö cemeteries. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, pp. 75-79.
- Kardemark, Wilhelm & Nordin, Magdalena 2024: Vad gör alla på begravningsplatserna under alla helgonhelgen? En allmän praktik i föreställd gemenskap. *Ymer*. 2024(144), ss. 75-95.
- Lindblad, Henrik, Eriksson, Johan & Gustafsson, Christer 2023: Caroli Church: A Resource for Urban Regeneration? *Esempi Di Architettura*, vol 9, no. 1, pp. 73-92.
- Marjavaara, Roger (red.) 2024: Dödens geografi. *Ymer. Svenska sällskapet för antropologi och geografi*. Ymer, nr 144.
- Nilsson, Sigrid 2021: "Där vi levande vistas": en diskursanalytisk studie av den svenska begravningsplatsen som besöksmål. Examensarbete i museologi inom ABM-masterprogrammet vid Lunds universitet.
- Quinton, Jessica M., & Duinker, Peter N. 2019: Beyond burial: researching and managing cemeteries as urban green spaces, with examples from Canada. *Environmental Reviews*, 27(2), pp. 252–262.
- Regeringens skrivelse 2023/24:109 De kulturhistoriska värdena inom Svenska kyrkan – om förvaltningen av det kyrkliga kulturarvet. Skr. 2023/24:109
- Rehnberg, Mats 1965: *Ljusn på gravarna*. Nordiska museets handlingar. Stockholm.
- Salomonsson, Karin & Åkesson, Lynn 2010. Ritualernas Marknad: etnologisk forskning om livscykelriter och upplevelseindustri. I: Hornborg, Anne Christine (red.) *Den rituella människan: flervetenskapliga betraktelser*. Linköping University Electronic Press.
- Silvén, Eva 2018: Graveside Shrines: Private or public space? I: Frihammar, Mattias & Helaine Silverman (red.). *Heritage of Death. Landscapes of emotion, memory and practice*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Skår, Margrete, Nordh, Helena & Swensen, Grete 2018: Green urban cemeteries: more than just parks. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*. Vol. 11 (3), pp. 362–382 Routledge.
- Swensen, Grete 2018: Between romantic historic landscapes, rational management models and obliterations – urban cemeteries as green memory sites. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, pp. 58-65.
- Sörensen, Ann-Britt 2006: Kyrkogårdar ett grönt kulturarv. I: Åkesson, Lynn (red.) *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson.
- Åkesson, Lynn (red.) 2006: *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson.

- Åkesson, Lynn 2009: Djuren är väl också människor. I: Ekengren, Fredrik & Nilsson Stutz, Liv (red.) (2009). *I tillvarons gränsland: perspektiv på kroppen mellan liv och död*. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet
- Wingren, Carola 2013: Place-making strategies in multicultural Swedish cemeteries: the cases of 'Östra kyrkogården' in Malmö and Järva common. *Mortality*. 18(2), 151-172.

Opublicerade källor

- Gradén, Lizette, O'Dell, Tom, Henrik Lindblad, Anna Wahlöö, Lee Dallas 2024: Liv i kyrkan. Otryckt rapport till Svenska kyrkans kansli.
- Lunds universitets folklivsarkiv (LUF). (2022): Frågelistan LUF 266 *Att använda och besöka kyrkogårdar och begravningsplatser*, med totalt 75 svar.

Carl Wilhelm von Sydow och ljudinspelningstekniken – en förbisedd föregångare

Mathias Boström

I dag är det närmast självklart att använda sig av ljud- eller videoinspelning i samband med intervjuer eller vid dokumentation av olika slags evenemang. Många av oss bär dessutom ständigt med oss utrustningen som en del av våra smarta mobiltelefoner. Inspelningskapaciteten hos dessa apparater är dessutom anmärkningsvärt hög, inte minst betraktat utifrån ett längre mediehistoriskt perspektiv.

Vid sekelskiftet 1900 och de första decennierna in på det då nya seklet var situationen emellertid en annan. Allmänhetens tillgång till inspelningsteknik var då relativt ny och begränsad. Fonografen, som både spelade in och upp ljud på vaxrullar som vanligtvis rymde 3–4 minuter, fanns till försäljning i Sverige från och med 1890-talets sista år. Grammofonen, som endast spelade upp förinspelat ljud på skivor, lanserades i större skala inför julen 1904 (Boström 2024a:40ff). Inspelningsutrustning för rörliga bilder var däremot så dyr att den inte marknadsfördes mot allmänheten – dess användning kommer inte att behandlas här.

Hur betraktades och användes ljudinspelningstekniken av folkkulturinsamlare i Sverige i början av 1900-talet? I min doktorsavhandling i musikvetenskap, *Fonografen som föreställning*, har jag tittat närmare på diskussionerna och bruken av ljudinspelningar för kulturhistorisk insamling och forskning i Sverige med fokus på musikinspelningar på fonografrullar, det första formatet av ljudbärare. Undersökningen visade att ljudinspelningstekniken diskuterades och användes i dokumentation i högre utsträckning än vad som tidigare uppmärksammats, i synnerhet inom samlingsinstitutioner med statlig finansiering. Bearbetningar av inspelningar i form av transkriptioner och publikationer saknades dock i stort sett (Boström 2024a).

Av min undersökning framgick att en av föregångsfigurerna i Sverige för att lyfta fram och använda inspelningstekniken var folkloristen Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952), grundare av Lunds universitets folkminnesarkiv (LUF), dagens Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar (bild 1). I den här artikeln vill jag titta lite närmare på hur von

Bild 1. Carl Wilhelm von Sydow.
Foto i Lunds universitetsbibliotek

Sydow resonerade kring och använde sig av ljudinspelningsteknik, i detta fall fonografen. I tidigare texter om von Sydow och Folklivsarkivets historia har denna klingande dokumentationsverksamhet inte närmare uppmärksammats. I arkivets jubileumsskrift från 1988 nämner Anders Salomonsson endast att ljudspelning var en del av det ursprungliga insamlingsprogrammet och att vaxrullar funnits i samlingarna (Salomonsson 1988:66f). Nils-Arvid Bringéus uppmärksammar i sin biografi över von Sydow att denne engagerade sig i att underlätta andra insamlares fonografdokumentation, däremot nämns inte att von Sydow själv gjorde inspelningar (Bringéus 2006:108f).¹ Till viss del beror detta förbiseende sannolikt på att insamlaren själv inte har uppmärksammat sina inspelningar i sin omfattande skriftliga produktion (se von

Sydows bibliografi i Bringéus 2006:241ff). Dessutom har Folklivsarkivets fonografrullar sedan 1971 inte heller fysiskt funnit kvar i Lund, endast ett par olika överföringar till rullband finns kvar, vilka idag dessbättre är digitaliserade. Fonografrullarna skickades till Kungl. biblioteket (KB) i Stockholm 1971 för överspelning till rullband och donerades därefter till Svenskt visarkiv (SVA). Av oklara skäl kom emellertid inte alla rullar att hamna i SVA, utan en del av Folkminnesarkivets gamla rullar finns fortfarande kvar i KB:s samlingar (Boström 2024a:69).

Vid sidan av min avhandling har några av von Sydows inspelningar noteras i tidigare folkmusikforskning, dock inte alltid kopplat till honom som inspelare. Det gäller upptagningarna med nyckelharpspelmannen Per Sundin, vilka också gavs ut på cd i mitten av 1990-talet (se Ling 1967:265; *Per Sundin. Kontrasharpa anno 1914* 1996; Ternhag 1999). Den totala omfattningen av von Sydows bevarade fonografinspelningar har fram till nu emellertid varit okänt. Detta är beklagligt eftersom de mer än sekelgamla vaxrullarna är intressanta på många sätt, såväl ur musik-, berättar-, vetenskaps- som mediehistoriska perspektiv. Förhoppningsvis kan denna artikel något belysa en tidigare mindre känd del av den mångsidige och betydelsefulle vetenskapsmannen Carl Wilhelm von Sydows verksamhet.

INSPELNINGSFÖRESPRÅKAREN

Grunden till ett folkminnesarkiv vid Lunds universitet lades av von Sydow 1909, samma år som han försvarade sin doktorsavhandling. För att skapa ekonomiska förutsättningar för att bedriva insamlingsverksamhet vid det sydsvenska universitetet gick von Sydow, med hjälp av sin lärare professor Ewert Wrangel, samman med två andra aktiva på området. Den närmast jämnåriga Tobias Norlind (1879–1947) hade disputerat under Wrangel samma år som von Sydow, direkt blivit docent i musik- och litteraturvetenskap och hade liknande starka folkkulturintressen. I Lund fanns dessutom den höge juristen Nils Andersson (1864–1921), som betraktades som landets ledande folkmusikinsamlare och dessutom var sekreterare i den då nyligen sammankallade Folkmusikkommissionen.

Efter att von Sydow docentmeriterat sig 1910 skrev han en promemoria som, tillsammans med stödskrivelser från danska och finska forskare, presenterades som en gemensam ansökan från de tre herrarna. Via Lunds universitet skickades den till riksdagen för behandling om statligt stöd. I promemorian underströk von Sydow den något högre vetenskapliga ambitionen för detta insamlingsarbete än vad som tidigare hade genomförts i Sverige. Insamlingen skulle bedrivas ”planmässigt”, ”systematiskt” och ”rationellt” – tydliga signalord för att beteckna en modern och vetenskaplig ambition. I praktiken innebar detta att delvis nya insamlingsmetoder behövde användas, vilka i sig dessutom var kostnadsdrivande: ”spridande af frågeformulär, betalning åt medhjälpare och berättare, renskrifning och ordnande, fonografcyllindrar för upptagande af folkmelodier och väl berättade sagor m. m., fotografering af sådana föremål och lokaliteter, som stå i närmare sammanhang med folktro och folksed — allt utgifter som måste anses nödiga vid ett systematiskt och rationellt bedrivet insamlingsarbete” (*Bihang till Riksdagens protokoll...* 1912:553ff, citatet på 556).² Redan i den första texten om insamlingsverksamheten åt Folkminnesarkivet lyfte von Sydow alltså fram värdet av mekaniska dokumentationsmedier; förutom stillbildskameran även fonografen. Dessa positivistiska, naturvetenskapligt influerade ideal fanns på flera håll inom folkkultursamlingen i Sverige i början av 1900-talet (se Lilja 1996; Gustavsson 2014).

Riksdagen behandlade ansökan först 1912 och ett statsbidrag om 4 500 kr för ”insamling, förteckning och undersökning av svenska folkminnen” beviljades årligen från och med 1913 fram till att insamlingsverksamheten vid Lunds universitet omorganiserades i början av 1920-talet. Då inrättades Gunnar Olof Hyltén-Cavallius’ stiftelse för svensk folkminnesforskning, med von Sydow som föreståndare. I den första paragrafen i stiftelsens stadgar lyftes även här ljudinspelningarna fram, vid sidan av visuella representationstekniker: ”Upppteckning, som under insamlingsarbetet verkställs, bör såvitt möjligt beledsagas av teckningar, fotografier och fonogram” (von Sydow 1922:82).

I många sammanhang, i föredrag såväl som i texter, uppmanade von Sydow till insamling av folkminnen. I linje med de ovan nämnda styrdokumenterna lyfte han i flera artiklar från 1910-talet fram ljudinspelningsteknikens värde i insamlingsarbetet. I *Råd och anvisningar för insamlande av folkminnen* menade von Sydow att "i stället för ett mödosamt upptecknande av en historia på dialekt, ord för ord, bör fonograf användas" (von Sydow 1912:5). Han skrev vidare: "Vad melodierna beträffar fordrar deras rätta uppteckning tämligen grundlig musikalisk skolning, så mycket mer som sångsättet ofta är ganska egendomligt och betydligt avvikande från modern sång. Bäst är att använda fonograf, när någon god vissångerska eller sångare uppspanats" (ibid:15). I en några år senare utvecklad version av samma instruktion, *Folkminnena och deras insamling*, återkom von Sydow till värdet av att använda fonografen för att dokumentera vokal och instrumental musik. Men här underströk han dessutom den positiva inverkan som apparaten kunde ha i insamlingssituationen: "Som fonografen plägar i hög grad intressera allmogen, är den dessutom till god hjälp då det gäller att pigga upp vissångare att leta fram sina visor ur minnet" (von Sydow 1914:207f, citatet på 207). Det kunde emellertid inte förutsättas att insamlare hade tillgång till egna fonografer. Därför meddelade von Sydow i den sistnämnda artikeln att fonograf fanns att låna genom att kontakta redaktionen för tidskriften *Folkminnen och Folktankar* (ibid:207). Vid denna tid gavs tidskriften ut av Folkminnesföreningen i Lund där von Sydow var ordförande och han var dessutom tidskriftens redaktör. Att ljudinspelningsutrustning för vaxrullar fanns att låna i Lund återkom i en redaktionell kommentar till en artikel om bondspelmän i samma tidskrift från 1918 och i von Sydows mycket använda översiktsskildring *Våra folkminnen* från följande år (Arill 1918:71; von Sydow 1919:201).

Med stor sannolikhet hade von Sydow hämtat inspiration till sin positiva inställning till ljudinspelningstekniken från andra sidan sundet. Dansk Folkmindemindesamling, grundat 1904, var en förebild för Folkminnesarkivet i Lund (Bringéus 2010:80). Vid den danska institutionen hade fonografen använts från och med 1907, även om medarbetaren Hjalmar Thuren hade spelat in färöiska ballader redan 1902. I Sverige hade tidigare enstaka insamlingsförsök med fonografen gjorts i Uppsala 1898 och åt Skånska landsmålsföreningen i Lund 1903, men det är oklart ifall von Sydow kände till dem (Boström 2024a:57ff).

Carl Wilhelm von Sydow var dessutom direkt inblandad i att ljudinspelningsteknik togs i bruk vid systerorganisationen i Uppsala, Undersökningen av svenska folkmål (eller Uppsala landsmålsarkiv som samlingen vanligtvis kallades). Föreståndaren Herman Geijer gjorde ett besök hos von Sydow och samlingarna i Lund under sin sommarsemester 1917. Tillsammans åkte de sedan till Köpenhamn där bland annat en fonograf med rullar inköptes till institutionen i Uppsala. Att förvärvet av inspelningsapparaten inte tycks ha varit planerat i förväg framgår av att det var von Sydow som fick göra

utlägget för fonografen i affären! Inledningsvis vände sig också Geijer återkommande till sin kollega i Lund med praktiska frågor kring fonogramdokumentation och inköp av oinspelade rullar (Ibid:94).

I den statliga Folkminneskommitténs utredning, som genomfördes under 1920-talets första år, var von Sydow en av de sakkunniga. Han fick ursprungligen uppdraget att skriva promemorian om ljudinspelning och filmning, vilket tyder på att von Sydow ansågs vara den mest insatte i frågan bland de sakkunniga. När utredningens sammansättning förändrades och Tobias Norlind kallades in, fick denne i stället ta över arbetet runt inspelningstekniken (Ibid:153ff).

FONOGRAFANVÄNDAREN

Statsbidraget om 4 500 kr från och med 1913 fördelades inte jämnt mellan de tre insamlarna Nils Andersson, Tobias Norlind och von Sydow. Andersson, den mest seniora i sällskapet, önskade 2 000 kr av anslaget eftersom hans folkmusikinsamling redan bedrevs i stor skala över hela landet med många medhjälpare. Universitetets humanistiska fakultet som förvaltrade anslaget höll med Andersson. Norlind och von Sydow fick årligen 1000 kr var och de resterande 500 kr var avsedda för övriga utgifter. I praktiken var det von Sydow som förfogade över dessa resurser (Ibid:126f).

Bild 2. LUF:s fransproducerade fonograf av modellen Duplex, inköpt 1913. Foto: Mathias Boström

Det var med medel ur denna kassa som Folkminnesarkivets i augusti 1913 inköpte sin första fonograf från Dansk fonograf-magasin i Köpenhamn, som även var Dansk Folkemindesamlings ljudtekniska partner. Apparaten var en fransk fonograf av modellen Duplex och kostade 70 kr, men då ingick såväl förinspelade som oinspelade rullar. Denna apparat finns fortfarande kvar i Folklivsarkivets samlingar, låt vara att tratten saknas (bild 2). Det speciella med denna fonograf var att den, som namnet antyder, kunde justeras så att

rullar av två olika format kunde användas: dels standardrullar (10,5 x 5,5 cm), dels det något större salon-formatet (10,5 x 9 cm) (bild 3). Salon-rullar kunde antingen spelas med lite högre hastighet än standardrullar – då fick man bättre ljudkvalitet. Om inspelningar på de större rullarna i stället gjordes med samma hastighet som standardrullar blev speltiden något längre. För Folkminnesarkivets räkning inköptes följande år, i mitten av juli 1914, ytterligare en fonograf. Denna gång var det en mindre "familjefo-

Bild 3. Askar till fonografrullar av standardstorlek och det något större salon-formatet, ur KB:s samlingar. Asken till höger innehåller von Sydows inspelning med Sven Johan Johannesson Rydén i Hånger från 1913–1914. Foto: Mathias Boström

Bild 4. Ljuddosor till LUF:s fonograf. Ljuddosorna innehöll ett tunt glasmembran som överförde ljudvågorna till mekaniska rörelser. Vid membranet var en nål fastsatt och den var av olika slag beroende på användning. Antingen hade ljuddosan en nål som överförde membranets vibrationer i vaxrullen genom att gravera ett ljudspår i vaxrullen, eller en nål som läste av spåret och med membranets hjälp återgav det inspelade ljudet. Foto: Mathias Boström

mannt för folkminnen fanns i en grannsocken, Hånger, idag i Värnamo kommun. Denne sagesman var Peter Johansson (1839–1914) i Hånger Södergård, som hade mycket att berätta om äldre tider (se von Sydows inledning till Johansson 1914). Sannolikt är det Peter Johansson som på en rulle av det större salonformatet talade in en berättelse, se nedan om problemen med att identifiera de inspelade informanterna. Johansson har möjligtvis även talat in en rulle av standardstorlek. I Hånger hittade von Sydow även flera informanter. På en annan rulle av det större formatet dokumenterade von

nograf" för standardrullar för 45 kr som införskaffades, också den från Dansk fonograf-magasin (Boström 2024a:71; denna fonograf finns inte kvar i LUF:s samlingar).

Det kom att gå tre år mellan von Sydows önskan i sin promemoria om att ljudinspelningar borde göras till att han kunde omsätta tanken i praktiken. Den tidigaste indikationen på att von Sydow använt fonografen är från oktober 1913, då apparatens känsligaste del, ljuddosorna (bild 4), krävde reparation. I slutet av samma år skrev han till sin vän Axel Olrik vid Dansk Folkemindesamling att fyra rullar redan hade spelats in och att han hade tagit med sig inspelningsutrustning hem över julledigheten. För 1913 och 1914 redovisade von Sydow att han hade gjort insamling i Hångers socken i Jönköpings län som en del av det insamlingsarbete han skulle bedriva med hjälp av statsbi-draget (ibid:71f).

Carl Wilhelm von Sydow hade nära personliga band till egendomen Tagel i Mistelås socken, i dagens Alvesta kommun i Kronobergs län (Bringéus 2006). Av en släkting där fick han tips om att en lämplig infor-

Bild 5. Den inspelade "blinde sagoberättaren" Sven Johan Johannesson Rydén (1851–1922) i Norra Ryd, Hånger. Foto: C. W. von Sydow (LUF M 19430)

Sydow sannolikt den "blinde sagoberättaren" Sven Johan Johannesson Rydén (1851–1922) i Norra Ryd i Hånger (bild 5).³

De flesta inspelningarna i Hånger 1913–1914 gjorde emellertid von Sydow på standardrullar hemma hos skraddaren Nils Albert Svahn (1852–1934) och dennes hustru Augusta (1856–1923) i bostället Freden, Norra Ryd. På sammanlagt tolv rullar sjunger de visor och skraddaren berättar ett par historier.

I mitten av juni 1914 hade von Sydow med sig en fonograf till den hembygdskurs han anordnade i Ronneby, där han tidigare hade varit verksam som folkhögskollärare. I den blekingska staden mötte han, sannolikt av en slump, den kringvandrande nyckelharpspelaren Per Sundin (1849–1928) (bild 6). Denne var ursprungligen från Harg i Uppland, men han var vid denna tid en känd gatuspelman i Stockholm och gjorde tydligen även utflykter långt bortom huvudstadens gränser. Åtta fonografrullar med 21 låtar har bevarats efter von Sydows och Sundins möte (Boström 2024a:72).

Sannolikt inköptes fler oinspelade vaxrullar för Folkminnesarkivets räkning under andra halvan av 1910-talet – åtminstone fanns rullar av samma franska fabrikat att sälja vidare till Uppsala landsmålsarkiv i början av 1920-talet och för inspelningar i Skåne slutet av samma decennium (Boström 2024a:97). Det är däremot inte känt att von Sydow gjorde fler fonografinspelningar efter sina upptagningar 1914. I stort sett upphörde också hans egen

Bild 6. Spelmannen Per Sundin (1849–1928), inspelad av von Sydow 1914. Observera adressen! Brevkort i LUF (B 14355)

insamlingsverksamhet i Sverige i mitten av 1910-talet. Det är heller inte bekant att von Sydow under sina fältarbeten på Irland från och med 1920-talets början hade med sig ljudinspelningsteknik – däremot fotograferade han flitigt (Bringéus 2006:166ff). Sammanlagt finns det alltså 23 bevarade fonografrullar som von Sydow med stor sannolikhet har spelat in.

ANDRA FONOGRAFINSPELARE ÅT FOLKMINNESARKIVET

Trots von Sydows uppmaningar till inspelningsverksamhet och erbjudandena om att få låna Folkminnesarkivets fonografer tycks användningen av apparaterna inte ha blivit omfattande under 1910-talet. Av de andra mottagarna av statsbidraget för insamling finns endast ett dussintal rullar inspelade av Tobias Norlind, bland annat med skånska spelmän 1914 och 1916 – dessa inspelningar kom dock aldrig att tillföras Folkminnesarkivets samlingar. Nils Andersson uttryckte sig däremot skeptiskt till bruket av fonograf i diskussionerna kring fördelningen av anslaget 1912. Under andra halvan av 1910-talet tycks han dock ha börjat se ett värde i fonogramdokumentationen, dock utan att det resulterade i några kända inspelningar (Boström 2024a:73f).

Ett par askar till fonografrullar med jämtländska ordspråk respektive en instruktion i hur man gör "bäran" (mjölkharen) är intalade av P. Karlsson och märkta "Å. C.". Det syftar sannolikt på att det var von Sydows student Åke Campbell (1891–1957), sedermera professor i etnologi, som skötte inspelningsapparaten. Eftersom ordspråken publice-rades i *Folkminnen och Folktankar* 1914 är detta det troliga inspelningsåret (ibid:74f).

I sammanfattningen över Folkminnesarkivets samlingar i den statliga Folkminneskommitténs utredning, färdigställd 1923, meddelades att ett "femtio-tal fonogram av folk-musik, visor och prov på muntlig berättelse har gjorts" (*SOU* 1924:27:21). Med "fonogram" ska här förstås ett inspelat inslag, till skillnad mot idag när begreppet snarare syftar på den fysiska ljudbäraren, vilken ofta innehåller flera inslag. Som jämförelse kan nämnas att antalet fotografier uppgavs vara "ett hundratal" (ibid.).

Därefter tycks det som att dröjde till slutet av 1920-talet innan Folkminnesarkivets fonograf togs i bruk igen. Då var det två av Hyltén-Cavallius'-stiftelsens stipendiater som gjorde inspelningar. Bonde Nilsson (1898–1930) dokumenterade sig själv och andra insamlare i Lund på åtta rullar, sannolikt omkring 1929. Bland annat sjöng dialektforskaren Ingemar Ingers (1902–1983) på två fonografrullar in den långa majvisa som han och hans mor på 1910-talet försett von Sydow med till dennes studie över visorna (SVA CYL 167, 171; von Sydow 1917:103ff). Den största fonogramdokumentationen åt Folkminnesarkivet över huvud taget stod Kurt Frankman (1907–1985) för. På sammanlagt 63 fonografrullar dokumenterade Frankman 1929 ett dussin vissångare, huvudsakligen från Frosta härad i mitten av Skåne, där koncentrerade häradsundersök-

ningar bedrevs av Hyltén-Cavallius'-stiftelsens stipendiater. Efter 1929 tycks Folkminnesarkivet inte haft tillgång till fungerande inspelningsapparater. Frankman efterfrågade en fonograf inför sin insamling sommaren 1930, men inga kända inspelningar finns från detta år. Följande år kontaktades arkivet av Folkmusikkommissionens medarbetare Olof Andersson, som fortsatte sin läromästare Nils Anderssons arbete med folkmusikinsamling och -utgivning. Då, 1931, meddelades att fonograferna var trasiga, men Olof Andersson fick däremot tillgång till oinspelade rullar för sin insamlingsresa till svenskbygderna i Estland (Boström 2024:75f, 130).

I LUF:s samling av fonografrullar ingick också ett antal kommersiellt utgivna inspelningar samt ett flertal vaxcylindrar som framstår som mer av privata upptagningar eller tillfällighetsinspelningar (Boström 2024:76). De kommersiella inspelningarna följde sannolikt med vid inköpet av inspelningsapparaturen, men när de övriga rullarna tillfördes arkivet är okänt – i båda fallen hamnar de utanför avgränsningen för denna undersökning.

INNEHÅLLET I VON SYDOWS INSPELNINGAR

De två fältinspelningarna från Hånger i det större salonformatet på fonografrullar innehåller berättelser. Sven Johan Johansson Rydén berättar om en årsgång under vilken protagonistens bortgång förutspåddes och kom att gå i uppfyllelse under det följande året (KB V78-0282). Denna berättelse återfinns inte bland von Sydows upptecknade material efter samme informant (LUF M 19430, M 25855). Den större rullen med Peter Johansson är dessvärre trasig, och finns inte överförd, men en handskriven lapp i cylinderasken handlar om äldre klädedräkt, vilket sannolikt var ämnet för det intalade innehållet (KB V78-0281, jfr LUF M 1992). På rullen av den mindre storleken har möjligtvis Johansson berättat om knallen som kunde svaren på "Djävulens sju frågor", en berättelse som också finns upptecknad efter honom (KB V78-611; LUF M 25855).

Hos makarna Augusta och Nils Albert Svahn använde von Sydow fonografen flitigare: på tolv bevarade rullar finns två berättelser och 15 visor (hela eller i fragment) dokumenterade.⁴ Berättelserna var intalades av skräddare Svahn och handlar om en spelmans möte med näcken samt ett möte mellan en präst och en knalle. Visorna är av mer spridda slag. Här finns tre medeltidsballader, flera exempel på äldre lyriska och skämtsamma visor samt några exempel på så kallade fula visor (se särskild förteckning nedan). Det var Nils Albert Svahn som sjöng in dessa vågade visor och de är sannolikt de äldsta svenska bevarade inspelningarna av denna slags repertoar (jfr af Klintberg & Mattsson 1977). De inspelade erotiska visorna behandlar på ett mer eller mindre skämtsamt sätt kvinnor, deras kroppar, längtan efter giftermål och sexuell samvaro. Sett till sin helhet har endast ett fåtal av de inspelade visorna motsvarigheter i textuppteckningar som von Sydow gjorde hos makarna Svahn (LUF M 25855) – fonografanvändningen resulterade därmed i överlappande repertoarbilder mellan text- och fonogramdokumentationen

(se vidare Boström 2024a:278ff). Av de mer vågade visorna har von Sydow upptecknat några av de minst explicita, medan andra endast finns inspelade: det gäller exempelvis visan om kvinnan som, medan hon "mjölkade ett nöt", fick se "en pitt på vattnet den flöt", rodde ut och håvade in lemmen och använde den därefter till sin egen förnöjelse (SVA CYL 0197, jfr af Klintberg & Mattsson 1977:nr 35).

Inspelningarna hos paret Svahn illustrerar också på ett bra sätt hur fonografen kunde fungera i insamlingsituationen. I de ovan citerade insamlingsinstruktionerna från 1914 menade von Sydow – kanske på basis av sina erfarenheter från Hånger – att fonografen kunde entusiasmera informanterna till komma fram med mer material. På en rulle sjunger Nils Albert Svahn en lycklig kärleksvisa om sjömannen och jungfrun som lyckas återförenas efter sju år. På slutet av samma rulle har Augusta sjungit in ett fragment av en visa på samma tema – möjligtvis inspirerad av makens tidigare sång (SVA CYL 0183). I andra fall behövde insamlaren fungera som inspelningstekniker. När Augusta Svahn börjar sjunga in balladen om kattens död kan man på inspelningen höra von Sydow viska "närmre". Hon svarar då "närmre?" och börjar därefter om insjungningen av visan, denna gång med munnen närmare fonografens upptagningstratt (SVA CYL 0176; se transkription i Boström 2024b). Att inspelning var en särskild och ovan framförandesituation framgår också i några fall. En insjungning börjar med att Nils Albert Svahn frågar "ska jag sjunga nu?" innan han börjar visan, medan han avslutar ett annat framträdande med ett nöjt "det var det hela" (SVA CYL 0197; SVA CYL 0183). På en inspelning kommer även Nils Alberg Svahn av sig och utbrister "där glömde jag att sjunga" innan han fortsätter (SVA CYL 0186; se vidare Boström 2024a om fonografen i inspelningssituationer).

Även von Sydows dokumentation av nyckelharpspelmannen Per Sundin är intressant. Här rör det sig i många fall om inspelade låtar av modernare slag: polka, hambo och modernare valser (KB V78-0595–0600, 0607, 0615). Detta var en repertoar som många samtida folkmusikinsamlare inte var särskilt intresserade av, särskild inte von Sydows statsbidragspartner Nils Andersson. Sundin trakterade emellertid en äldre typ av nyckelharpa, en så kallad kontrabasnyckelharpa, vars ålderdomliga klangvärld med flera ständigt medljudande strängar vid sidan av melodin sannolik fascinerade von Sydow. På ett brevkort föreställande spelmannen har von Sydow antecknat att instrumentet hade elva strängar och att Sundin själv byggt fyra nyckelharpor (LUF B 14355).

I detta sammanhang kan även noteras att von Sydow inte tycks ha spelat in några av de sydsvenska majvisor som han intresserade sig för under mitten av 1910-talet och skrev en bok om (von Sydow 1917).

OMHÄNDERTAGANDE OCH FORSKNING

För eftervärlden framstår Carl Wilhelm von Sydow som en inspirerande föredragshållare och universitetslärare vid sidan av sin internationella ryktbarhet som sagoforskare (se exempelvis Rooth 1988; Swahn 1996). Däremot kan han inte få ett lika bra omdöme som arkivarie. Mycket av resultatet av hans egen insamlingsverksamhet tycks von Sydow inte ha tillfört Folkminnesarkivets samlingar i nära anslutning till sina insamlingsarbeten – en stor del inkom till arkivet i slutet av hans levnad eller först efter hans bortgång. Den systematiska accederingen av manuskriptarkivet började vid Folkminnesarkivet först i slutet av 1920-talet, i när institutionen fick tillgång till överskott från det statliga penninglotteriet (von Sydow 1929). Det kan framstå som lite förvånande att von Sydow verkar ha ägnat så lite tid åt att få ordning på Folkminnesarkivets samlingar redan från början, inte minst i ljuset av att han under stor del av 1910-talet huvudsakligen försörjde sig som amanuens vid Lunds universitetsbibliotek, där han bland annat ägnade åtskilligt arbete åt att katalogisera samlingarna med enkla vistryck, så kallade skillingtryck (Bringéus 2006:42). Eller var det snarare den erfarenheten som styrde von Sydows prioriteringar: ordnandet och katalogiseringen kunde skjutas på framtiden medan insamlingen av den försvinnande folkkulturen däremot måste ges högsta prioritet under de första verksamhetsåren?

Gemensamt för von Sydows fonografinspelningar är också att de som regel är mycket bristfälligt märkta – se appendix med förteckning över inspelningarna med

Bild 7. Knapphändig information, i von Sydows handstil, på lock till fonografrulleask. Vaxrullen i asken innehåller en visa insjungen av Nils Albert Svahn i Hånger. Foto: Torbjörn Ivarsson, Svenskt visarkiv.

makarna Svahn, där texten inom citationstecken är den information som står om det inspelade innehållet. Att det är von Sydow som har gjort inspelningarna och vilka som var informanter kan i flera fall endast avgöras genom kompletterande källor eller att anteckningarna på cylinderaskarna är skrivna i hans omisskännliga handstil (bild 7). Fonografinspelningar märktes antingen internt, genom annonsering av innehållet på själva inspelningen, eller externt. Det sistnämnda kunde ske genom att rispa in text på den fysiska vaxrullen,

vilket var ganska ovanligt, eller att skriva på den skyddande pappasken eller dess lock, vilket var vanligast. På en inspelning med Augusta Svahn går det att höra att von Sydow säger namnet "Svahn" i början av inspelningen (SVA CYL 0176), men i övrigt är allt det klingande innehållet anonymt, såväl från von Sydow som Folkminnesarkivets övriga fonografanvändare. Men även anteckningarna på askarna är i många fall mycket knapphändiga, undantaget upptagningarna med Augusta Svan som är märkta med hennes namn, var hon bodde och det inspelade innehållet. En av de större salonrullarna har endast anteckningen "Sven Johan" i botten i von Sydows handstil. Samma benämning på informanten från Norra Ryd använde von Sydow i en artikel i *Folkminnen och Folktankar* (von Sydow 1914b:41), vilket pekar ut Rydén. Den trasiga rullen med lappen med anteckningar om klädedräkt har en motsvarighet i en uppteckning efter Peter Johansson (LUF M 3315), vilket tyder på att han blev inspelad. Inspelningen av "djävulens sju frågor" har en motsvarighet i von Sydow uppteckningar (LUF M 25855:16f), där det även antecknats att Peters hustru brukade berätta denna historia för barnbarnen. Inspelningarna med Nils Svahn saknar helt anteckningar om informanten. Här finns dessbättre en överlappning mellan inspelade och upptecknade visor och dessutom en anteckning bland de sistnämnda om att Svahn kunde en viss visa "utförligare då han sjöng in den i fonograf" (LUF M 25855:29ff, citatet på 35). Beträffande Per Sundins inspelningar finns en samtida tidningsnotis som uppmärksammade mötet mellan von Sydow och nyckelharpspelmannen 1914 (Boström 2024a:72), samt ett par fotografier i LUF:s samlingar (LUF B 9823, B 14355). Ljudteknikern som förde över inspelningarna i Stockholm på 1970-talet trodde dock att det var en ensemble som spelade på rullarna, vilket pekar på de svårigheter som kan finnas i att försöka identifiera dåligt märkta inspelningar! (KB överföringsprotokoll).

Någon förteckning över LUF:s fonografrullar är dessutom inte känd förrän 1964, då Birgit Hjelmström-Dahl – musikforskningsstudent i Uppsala som skrev uppsats om den skånska träskofiolen – upprättade en handskriven förteckning över samtliga rullar i arkivets samlingar. Sannolikt i anslutning med detta överfördes inspelningarna till rullband första gången. Att fonografinspelningarna inte värderades särskilt högt av Folklivsarkivets ledning avspeglas av att Nils-Arvid Bringéus, i samband med att rullarna skickades till Kungl. biblioteket för ny avspelning, inte önskade att få dem tillbaka till Lund utan donerade fonogrammen till Svenskt visarkiv.

En anledning till den till synes låga värderingen av LUF:s fonografinspelningar var säkerligen att de inte kom till användning som källmaterial i forskning. I detta avseende skiljer sig inte Folkminnesarkivet från de andra svenska minnesinstitutioner som tog fonografen i bruk – eller många utländska institutioner för den delen (jfr Brady 1999; Boström 2024a). Carl Wilhelm von Sydow var omvitnat musikalisk och dansant (Bringéus 2006:38), men denna sida av sin begåvning var inget han fokuserade på i

sin forskning. Inga melodiuppteckningar efter von Sydow är kända. Han inkluderade emellertid melodier av andra upptecknare i sin studie över majvisor från 1917, men ägnade musiken ingen analys. Av seminarie- och föreläsningsförteckningarna i *Lunds universitets årsberättelse* från 1910- och 1920-talen framgår att von Sydow sparsamt behandlade musikanknutna ämnen. Vid några få tillfällen behandlades majvisor eller förelästes om "valda folkvisor" (se exempelvis *Lunds universitets årsberättelse* 1920–1921:79, 122). Jan-Öjvind Swahn har berättat att när han studerade under von Sydow på 1940-talet blev han avstyrd från att närma sig visforskningen (Swahn 1996:113). Helt i linje med detta är också att Kurt Frankmans omfattande inspelningar inte fick en vetenskaplig behandling av insamlaren – hans enda publicerade studie på folkminnesområdet behandlade gravhögar (Frankman 1932).

De berättelser som von Sydow spelade in finns inte heller transkriberade eller behandlade i hans forskning. Ljudinspelningar blev därmed i praktiken en slags metodologisk återvändsgränd. Detta faktum pekar också mot en annan aspekt av fonografinspelningarna: vaxrullarnas ömtålighet och risken att förstöra inspelningarna genom utslitning av ljudspåret i samband med alltför många avspelningar. Exempelvis blev danske Hjalmar Thurens färöiska inspelningar från 1902 så utslitna i samband transkriptionsarbetet att han valde att spela in nya rullar med samma repertoar för det långsiktiga bevarandet (Thuren 1910:54). Vid somliga minnesinstitutioner, däribland Dansk Folkemindesamling, löste man detta dilemma genom att mångfaldiga inspelningarna, så att en eller flera uppsättningar kopior kunde användas i transkriptionsarbetet eller för publika föreläsningar. Mångfaldigandet kunde ske på huvudsakligen två sätt. Antingen användes en kopieringsmaskin, där ljudspåret på en rulle överfördes till en annan på mekanisk väg, eller så skapades en negativ gjutform av den inspelade vaxrullen på galvanoplastisk väg och utifrån gjutformen kunde därefter kopior stöpas (Boström 2024a:46f). Efter vad som är känt saknade Folkminnesarkivet utrustning för mångfaldigande av fonografrullar, vilket kan ha varit en starkt begränsande faktor för viljan att använda inspelningarna som källor i forskning. Den bristfälliga ljudkvaliteten på flera av inspelningarna, med mycket brus, försvårar dessutom bruket av fonogrammen.

För ljudinspelningar – till skillnad mot exempelvis papperskopior av fotografier – gäller dessutom att de inte är direkt tillgängliga för användaren. Det krävs maskinavläsning för att kunna ta del av innehållet. Bristfälligt märkta inspelningar gör dessutom innehållet mer anonymt och därmed svåränvändbart. Det är därför värt att notera att trots att von Sydow gjorde inspelningar av flera visor av typen medeltida ballader så ingår inga av dem under hans namn i Svenskt visarkivs stora vetenskapliga utgåva *Sveriges medeltida ballader* (SMB) (Jonsson et al. 1983–2001) – en del av rullarna förvarades dessutom i SVA:s arkivlokal! En inspelning är felaktigt angiven som inspelad med Ingemar Ingers i stället för Nils Svahn (SMB 164 DQa). Detta hade sannolikt inte hänt om von Sydows

fonografaskar hade varit bättre märkta – Kurt Frankmans inspelade ballader ingår exempelvis i balladutgåvan – och definitivt inte ifall inspelningarna hade transkriberats och blivit accederade till LUF:s samlingar.

AVSLUTNING: EN AMBIVALENT FONOGRAFANVÄNDARE

Att döma av Carl Wilhelm von Sydows fonografbruk tycks han ha haft en något kluven inställning till ljudinspelningstekniken. Å ena sidan tillhörde han pionjärerna i Sverige, där han återkommande förespråkade fonografanvändning under hela 1910-talet och i de mekaniska dokumentationsmedierna såg framsteg i vetenskaplig kvalitet. Här låg von Sydow jämsides med de andra folkmusikinsamlarna som brukar lyftas fram som föregångsfigurer när det gäller fonografanvändningen i Sverige – Karl Tirén som började spela in samisk jojkning 1913 och Yngve Laurell som dokumenterade spelmansmusik senast från och med 1914 (Boström 2024a). Å andra sidan tycks von Sydow inte ha varit lika entusiastisk inför fonogramtekniken i praktiken, varken i sitt insamlingsarbete eller i sin forskning. Inspelningsverksamheten framstår mest som några test snarare än att det blev en integrerad del av den systematiskt planerade dokumentationen som von Sydow inledningsvis såg framför sig. Ett 20-tal bevarade vaxrullar som von Sydow spelade in på 1910-talet finns emellertid kvar. Till största del innehåller de material som von Sydow inte dokumenterade i annan form. Dessa inspelade berättelser, visor och danslåtar är spännande spår efter möten mellan insamlare, informanter och inspelningsapparater för mer än ett sekel sedan. Trots tidsavståndet och de brusiga vaxrullarna är musikinspelningarna vetenskapligt och musikaliskt intressanta, med vissa vistexter som dessutom fortfarande kanske kan få somliga lyssnare att rodna. Men som Carl Wilhelm von Sydow skrev i sin insamlingsinstruktion från mitten av 1910-talet: ”vetenskapen får inte vara pryd” och inte falla för frestelsen att ”byta ut ett för upp-tecknarens anständighetskänsla grovt och stötande motiv” i insamlingssituationen (von Sydow 1914a:186). Ett sätt att komma runt detta dilemma var att koppla bort upppteckningsmomentet hos insamlaren och i stället, på mekanisk väg, dokumentera materialet i en klingande form: på en ljudinspelning.

NOTER

1. Ljudinspelningsverksamheten vid Folkminnesarkivet uppmärksammades inte i tidskriften ETN 2013:8, som gavs ut i samband med 100 års-jubileet, eller i andra biografiska texter om von Sydow såsom Bringéus (2010) respektive Skott (2020).

2. Bringéus (1988:18) menar att promemorian inte återfunnits i LUF:s och Lunds universitets arkiv, men den återges i riksdagstrycket i samband med ansökans behandling.

3. Uppgifterna om informanterna bygger på husförhörlängder i Riksarkivet Vadstena, Hångers kyrkoarkiv A IIa:2–3.

4. Hur mycket av visorna som verkligen finns ingraverade på fonografrullarna är ibland svårt att avgöra. Olika överföringarna har fått med olika mycket av visorna, vilket avspeglar svårigheten att överföra de gamla fonogrammen.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

- *Riksarkivet Vadstena*
Hångers kyrkoarkiv A IIa:2–3
- *Kungl. biblioteket, KB*
Fonografcyllindersamlingen, accessionsserie V78
Överföringsprotokoll V78-serien
- *Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar, LUF*
Förteckning över fonografrullar
Överföringar av fonografrullar
M 1992, M 19430, M 25855
B 9823, B 14355
- *Svenskt visarkiv, SVA*
Fonografcyllindersamlingen, accessionsserie SVA CYL med överföringar

Tryckta källor och litteratur

- Arill, David 1918: Bondspelemän från norra Bohuslän. Folkminnen och Folktankar 1918. *Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima Riksdagen i Stockholm 1912. 1 Saml. 1 Afd., Åttonde hufvudtiteln*. Stockholm: Riksdagen
- Boström, Mathias 2024a. *Fonografen som föreställning. Introduktionen av ljudinspelningar vid svenska minnesinstitutioner*. Uppsala: Uppsala universitet.
2024b. "Fotnot från arkivet". *Spelfot* 2024:3.
- Brady, Erika 1999. *A spiral way. How the phonograph changed ethnography*. Jackson, Miss.: University Press of Mississippi.
- Bringéus, Nils-Arvid 1988: Folkkulturen och Folklivsarkivet. I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Folklivsarkivet i Lund 1913–1918*. Lund: Folklivsarkivet.
- 2006: *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.
- 2010: *Carl Wilhelm von Sydow (1887–1952). I: Hellspong, Mats & Skott, Fredrik (red.): Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.
- *Etn. Etnologisk skriftserie* 2013:8
- Frankman, Kurt 1932: Kasthögar och forngravar. *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1932.
- Gustavsson, Karin 2014. *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museet.
- Johansson, Peter 1914. En Skåneresa på 1850-talet. *Folkminnen och Folktankar* 1914.
- Jonsson, Bengt R., Jansson, Sven-Bertil & Jersild, Margareta (red.) 1983–2001. *Sveriges medeltida ballader I–V*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Klintberg, Bengt af & Mattsson, Christina 1977: *Fula visboken*. Stockholm: FIB:s lyrikklubb.
- Lilja, Agneta 1996: *Föreställningen om den ideala uppteckningen*. Uppsala: Uppsala universitet
- *Lunds universitets årsberättelse 1920–1921*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- Rooth, Anna Birgitta 1988: *Carl Wilhelm von Sydow. Några personliga minnen*. I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Folklivsarkivet i Lund 1913–1918*. Lund: Folklivsarkivet.
- Salomonsson, Anders 1988: Kulturdokumentation i ord och bild. I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Folklivsarkivet i Lund 1913–1918*. Lund: Folklivsarkivet.
- Skott, Fredrik 2020: *Carl Wilhelm von Sydow*. I: Karlsson, Åsa (red.): *Svenskt biografiskt lexikon*.

- Häfte 171. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.*
- *SOU 1924:27. Betänkande med förslag till ett systematiskt utforskande av den svenska allmogekulturen 2 Allmogeforskningen i Sverige och dess nordiska grannländer. Stockholm:*
 - Swahn, Jan-Öjvind 1996: *Arvet från von Sydow. En betraktelse i anledning av ett halvsekeljubileum. Rtg 1996:4.*
 - Sydow, Carl Wilhelm von 1912: *Råd och anvisningar för insamlare av folkminnen* (Särtryck från "Ur Värendes historia"). Växjö: Smålandspostens tryckeri.
 - 1914a: *Folkminnena och deras insamling. Råd och anvisningar. Folkminnen och Folktankar 1914.*
 - 1914b: *Några ordspråk från Småland. Folkminnen och Folktankar 1914.*
 - 1917: *God afton om I hemma är! En studie över de nordiska majvisorna. Med facsimiler och musiknoter. Malmö: Maiander.*
 - 1922: *Gunnar-Olof-Hyltén-Cavallius stiftelse för svensk folkminnesforskning. Lunds universitets årsberättelse 1921–1922. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.*
 - 1929: *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius stiftelse för svensk folkminnesforskning. Lunds universitets årsberättelse 1928–1929. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.*
 - Ternhag, Gunnar 1999. *Fonografinspelningar med svensk folkmusik. Noterat 6.*
 - Thuren, Hjalmar 1910: "Fonografiske optegnelser i Dansk Folkemindesamling", *Fra Dansk Folke mindesamling III. Köpenhamn: Det Schönbergske forlag.*

Utgivna fonogram

Per Sundin. Kontrabasharpa anno 1914 (Tongång CD-25, 1996)

Appendix: Carl Wilhelm von Sydows inspelningar med Augusta och Nils Albert Svahn, Hånger 1913–1914

Augusta Svahn:

- "Kattvisa" / Ballad, typ SMB 252 / Acc. SVA CYL 0176/LUF nr 101
- "Käringträta" / skämtvisa, typ Skv. 39 (även upptecknad i LUF M 25855) / &
- "Räknegåta" / fragment av kumulativ visa / Acc. SVA CYL 0177/LUF nr 104
- [Fragment av sjömansvisa] / SVA CYL 0183/LUF nr 119

Nils Albert Svahn:

- "Herr Peders sjöresa" / Ballad, typ SMB 164 / Acc. SVA CYL 0172/LUF nr 95
- "Upp i Karlskoga" / erotisk skämtvisa (två strofer inspelade av fyra upptecknade i LUF M 25855) / &
- "Den skånska flickan" [vanligtvis "Det var en svensker flicka"] / skämtvisa (även upptecknad i LUF M 25855 / Acc. SVA CYL 0179/LUF nr 109)
- "Sjömannen och flickan" / Efterklangvisa, typ Ekl B 36 / Acc. SVA CYL 0183/LUF nr 119
- "Folkvisa" [Greven och flickan] / Äldre lyrisk visa, typ DgF 306 (även upptecknad i LUF M 25855/ Acc. SVA CYL 0186/LUF nr 125)
- "En flicka / Barnmordet" [Växjövisan] / Efterklangvisa, typ Ekl B 42 / Acc. SVA CYL 0196/LUF nr 116
- "Ful visa [En bonde seglade över ett sund] / erotisk skämtvisa / &
- "Jag gick mig ut en aftonstund" / erotiska skämtvisor / Acc. SVA CYL 0197/LUF nr 120
- "Historia om präst och en knalle" &
- "Visa" / Ballad, typ SMB 220 / Acc. KB V78-0606/LUF nr 124
- [Utan anteckning] / Berättelse / Acc. KB V78-0613
- En jägare promenerade [En sjöman promenerade] / Kärleksvisa / Acc. SVA CYL 0182/LUF nr 117 -
- "Du ädla vän" / Acc. SVA CYL 0187/LUF 126

Gunnar Perssons fotografiska samling: en inblick i landsbygdens Skåne under det föränderliga 1900-talet

Henrik Arthursson

Gunnar Persson bland fornminnen i Östra Sallerup. Okänt år och fotograf (B 38236)

Gunnar Persson (1908-1990) var en lantbrukare som vid sidan av sysslorna på sin gård i mellersta Skåne, hade ett stort intresse för hembygdsforskning. Han publicerade tre böcker om sitt härad Färs och sin hemsocken Västerstad. Han skrev artiklar i tidningar och tidskrifter, höll föredrag, samt var ledamot i styrelsen för Färs härads hembygdsförening. Utöver detta intresse, var han aktiv i ett flertal föreningar, bland annat JUF – Jordbrukare Ungdomens Förbund – och nykterhetslogen 1234 Wieselgrens minne. Han var även trädgårdsintresserad och deltog i introducerandet av Unga Odlarerörelsen, – framtida 4H – i sin bygd (LUF A 4385:I; Riksarkivet 2014).

Åren 1970 och 1971 deponerade han en stor samling med uppteckningar och bilder hos Folklivsarkivet. Med depositionen menades att Gunnar Persson när som helst under sin livstid skulle ha rätt att få sitt material sänt tillbaka om han så önskade. 1983 använde han därför rätten att återkalla en stor del av depositionen. På grund av detta är det främst hans fotografiska samling, uppteckningar samt en intervju som gjordes med honom 1979, som idag finns kvar hos Folklivsarkivet (LUF A 4385:1-5; M 19829). Den fotografiska samlingen följer betraktaren genom en period i Sveriges historia, präglad av förändring, från 1920-talet fram till 1970-talet, tillsammans med ett tiotal fotografier från tidigt 1900-tal och 1800-tal. I Gunnar Perssons samling finns främst fotografier av jordbruket, men även av föreningar, bygdens folk, byggnader, landskap och fornlämningar i hjärtat av Skåne, som reflekterar Gunnar Perssons intresse för hembygdsforskning samt hans lantbrukaryrke. Detta material berikar därför vår kunskap om det dagliga livet hos en jordbrukare på 1900-talets landsbygd. Fotografierna har en hög forskningspotential i form av analyser genom intervjun där bilderna beskrivs, de uppteckningar han bidrog med samt fotografierna eller genom en kombination av dessa.

BAKGRUND – OM GUNNAR PERSSON

Gunnar Persson föddes i Västra Klagstorp utanför Malmö. Hans far Ola Persson och mor Malin Persson var båda barn till småbrukare. De var vid tiden för hans födelse stadsbor men på grund av det första världskriget flyttade de ut från Malmö till landsbygden 1919, till en plats som hette Hovgårdsmölla nära Västerstad i Färs härad (M 19268:1). Gunnar Persson gick här i Fäladskolan men kände inte att han passade in i bygden. På grund av detta sökte han sig, efter sin konfirmation 1924, till Östra Sallerup nordost om Västerstad där han började delta i studiecirklar om kulturhistoria. Han var även en av de som frivilligt hjälpte till med att gräva upp Karl XI:s stenar i Östra Sallerup, som hade anlagts under slutet av 1600-talet (Länsstyrelsen Skåne, u.å.). Det var omkring denna tid som han fick sin första kamera (M 19829:13).

INTERVJUN 1979

För att förstå den fotografiska samlingens relevans till fullo, måste intervjun på band mellan Gunnar Persson och arkivassistenten på Folklivsarkivet Kristina Runeclint från 1979 nämnas (M 19829). Den gjordes för att ge Runeclint bättre klarhet i hur fotomaterialet som samlades in 1970 till 1971 skulle bedömas (LUA Frykman, brev, 1978). En stor del av beskrivningarna av bilderna i Gunnar Perssons fotografiska samling är baserad på denna intervju. Utöver förklaringen till bildsamlingen klargör han även hur han började med hembygdsforskning, något som är till stor hjälp för information om hans biografi (M 19829:74-79). Intervjun ger allt från en förklaring till vilka personer som syns på fotografierna, Gunnars relation till dem, hans minnen av en specifik händelse, till historien bakom platsen där fotografiet är taget. Det är därför

ett ovärderligt forskningsmaterial från flera olika perspektiv, bland annat hur Gunnar Persson mindes sitt liv, vad han berättar, eller hur han kommunicerade med Runeclint. Intervjun är utformad efter bildsamlingens accessionsnummer vilket gör det enkelt att följa fotografierna.

GUNNAR PERSSONS FOTOGRAFISKA SAMLING

Gunnar Perssons fotografiska samling består av över trehundra fotografier, och följer hans liv fram till 1970-talet. Han var ingen yrkesfotograf utan tog bilder under sin fritid. Detta leder till en mänsklig sida av hans fotografier och synliggör det dagliga livet i Sverige som Folklivsarkivet eftersträvar att samla in (Folklivsarkivet, 2024). Detta stärks av det faktum att intervjun existerar, som gav Gunnar Persson en möjlighet att förklara varje fotografi.

1920-TALET: GUNNAR PERSSONS UPPTECKNINGAR

Gunnar Persson hade, som nämns ovan, fått ett intresse för kulturhistoria. Detta skulle bli större från och med 1925 då han gick med i en föreläsningsförening bildad av grannen Per Larsson i Stensro norr om Hovgårdsmölla. Gunnar Persson såg upp till honom. Per var mycket intresserad av att samla yxor och flintredskap och var känd för dessa samlingar i bygden. Per såg på folkkulturen som döende och ville att Gunnar skulle uppteckna denna från äldre folk i bygden. Persson började därför intervjua i Västerstad. Gunnars mor var en av de första att intervjuas och uppteckningen lämnades in för en pristävling som han vann 25 kronor för (M 19829:75; M 19291:1-2). Han skulle sedan under fritidskvällarna börja cykla runt i bygden och träffa de äldre, främst på söndagarna, ge dem något i gengäld exempelvis fotogen till lamplyse, och för detta uppteckna deras historier (M 19829:77).

Några av de äldre personer som Gunnar Persson intervjuade finns med bland fotografierna. En av dessa är Dala Per Nilsson. I en av de två uppteckningarna om honom lär en sig att han nästan var döv och ofta besökte Gunnar Perssons familj. Han var född 1851, hade varit taktäckare, och flyttade till Västerstad 1872 på grund av att hans hem hade brunnit ned efter ett åsknedslag. Han kallades Dala-Per på grund av att han efter förlusten behövde ta tjänst hos Dala gård nära Västerstad (M 19241: 21, 14f). Med hjälp av information från intervjun lär en sig även att han var en av Gunnar Perssons bästa berättare (M 19829:30). Hans uppteckningar har nummer M 19245 och M 19241 i manuskriptarkivet och omfattar 38 sidor. Fotografiet parat med uppteckningarna och intervjun med Gunnar Persson ger utökad kunskap om Per och hans hustru Elna som inte skulle kunna fås med fotografiet ensamt: deras ställning i samhället och deras relation till Persson och hans familj. Detta ger inte enbart en bild av hur fattigare folk i Västerstads bygd klädde sig utan även kontexten bakom deras situation och deras livsvärldar.

1920- TILL 1970-TALET: FOTOGRAFERING AV MÄNNISKOR

I Gunnar Perssons fotografier från 1920-talet syns både en avslappnad och en mer allvarlig sida. Denna allvarliga sida, menar etnologen fil. dr Lennart Börnfors i sitt verk *Bygdefotografen Martin Svensson i Börringe*, var tanken hos de fotograferade om hur de skulle bli sedda framtiden och av omvärlden. Detta ledde till ett allvarligt förhållningssätt för att visa värdighet där leenden var få, något som yrkesfotografen Martin Svensson använde sig av under första hälften av 1900-talet (Börnfors, 2018, s. 14f).

Dala Per Nilsson tillsammans med Elna Persdotter år 1925.
Foto: Gunnar Persson (B 29922).

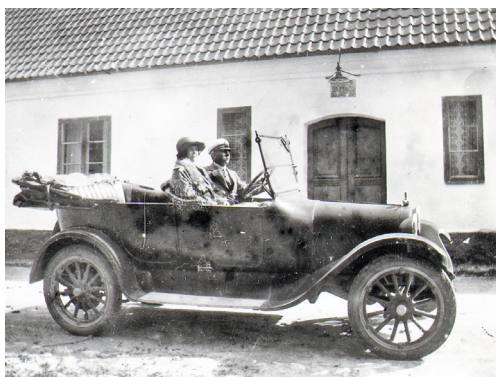
Denna allvarliga sida syns också i Gunnar Perssons fotografiska samling, exempelvis i fotografiet på honom och hans familj, uppklädda i finrummet på Hovgårdsmölla 1925 (B 29994). En annan bild är på Johan Nilssons familj i Åsa, Västerstad, från 1924, uppklädda, som däribland visar Johan Nilsson med sin häst. Andra tecken på fotografiets tyngd var när Gunnar Persson fotograferade den första bilen på gården Amaliatorp från omkring 1925 och 1926, där förarna var uppklädda för tillfället (B 29967b). Dessa fotografier har en hög forskningspotential i

hur människor såg på sig själva och sin omgivning.

Fotografiets tyngd och uppvisandet av värdighet och status hade på 1920-talet börjat få en annan karaktär i Gunnar Perssons fotografier. Ett exempel på förändringen av fotografiets allvarlighet är bilden från omkring 1927 och 1928, på en skördefest med det, i inledningen, nämnda 'Wieselgrens Minne' som han var medlem i. Majoriteten av

Gunnar Persson med sina föräldrar på Hovgårdsmölla år 1925. Foto: Nils Malmström. (B 29994)

Den första bilen i Amaliertorp år 1925-1926.
Foto: Gunnar Persson: (B 29967 b)

Skördefest med 'Wieselgrens minne' år 1927-1928.
Foto: Gunnar Persson. (B 29953)

Besök av Gunnar Perssons farbror år 1939.
Foto: Gunnar Persson. (B 29790 b)

de fotograferade lägger inte märke till kameran utan fortsätter med sina konversationer ostörda. Detta är ett ovärderligt fotografi eftersom det visar ett sammanhang som, till synes, knappt är påverkat av kameran. Även familjebilder blev mer avslappnade. Vid en midsommarträff i Röstånga i Onsjo härad från 1927 log ungefär hälften mot kameran, och 12 år senare under ett besök från Gunnars farbror Johan på Hovgårdsmölla var leendet i majoritet på tre av fotografierna (B 29790 a-c).

1920- TILL 1970-TALET: LANTBRUKET OCH DESS FÖRÄNDRING I BILD

Något som den fotografiska samlingen visar är en förändring av jordbruket från 1920- till 1970-talet. Fotografierna från 1920-talet visar ett småbruk på Hovgårdsmölla som inte är moderniserat som idag. Det var först 1925 som radsåningsmaskinen användes, något som fotograferades av Persson med fadern bakom maskinen vänd mot kameran. 29 år senare, fotograferade han en traktor som användes på Hovgårdsmölla. Av intervjun som gjordes 1979 framgår att Persson inte ägde den utan att traktorn brukades av en man vid namn Nils Malmström som fick betalt för det (M 19829: 49).

Hovgårdsmölla skulle även växa från småbruk. Det första fotogra-

Radsåningsmaskin, Hovgårdsmölla år 1925.
Foto: Gunnar Persson (B 29924)

Traktor på Hovgårdsmölla år 1954.
Foto: Gunnar Persson (B 29935)

Nyodling på Hovgårdsmölla år 1932-1933.
Foto: Gunnar Persson. (B 29928)

fiet som Gunnar Persson tog var på stuglängan som då var Hovgårdsmölla år 1923. Från 1923 till ombyggnaden av stalllängan 1955, hade ett hönsbarnhus, en loge och ett gödselhus byggts. Hovgårdsmölla fotograferades av Gunnar Persson 1951 (G 3021; B 29858). Även Gunnar Perssons uppteckningar bidrar till kontext kring hans fotografier och hans syn på jordbrukets förändring. Exempelvis skrev han en uppsats 1970 där han kritiserar nedläggningen av andelsmejeriet Västerstad-Östraby, ett mejeri som fotograferades av honom 1954 (M 19288:2; B 29945). Detta ger inte enbart en bild av Gunnar Persson utan kan bidra till en bredare forskning om bönders syn på centraliseringen av mejerier och andra företag.

Utöver förändringar, visar Gunnar Perssons fotografier lantbruket och andra sysslor på gården från flera olika vyer. Ett fotografi från 1933 visar förberedelser till sprängning för nyodling på stenig äng från omkring 1932 och 1933, ett från 1944 visar skördearbetet vid Hovgårdsmölla (B 29930), ett från 1953 visar skäktning av lin (B 29795) och ett från 1954 visar tröskning på Hovgårdsmölla (B 29933). Dessa bilder visar en mer avslappnad sida hos de fotograferade, där dessa är mitt i sin arbetspro-

Skördearbete på Hovgårdsmölla år 1944.
Foto: Gunnar Persson. (B 29930)

Tröskning på Hovgårdsmölla år 1954.
Foto: Gunnar Persson. (B 29933)

Gunnar Perssons mor skäktar lin år 1953.
Foto: Gunnar Persson (B 29795)

cess. Denna minoritet av allvarliga fotografier där människorna fokuserar på kameran, kan vara på grund av Gunnar Perssons bakgrund som lantbrukare. Detta gjorde det möjligt att fotografera den vardag som lantbrukarna hade. Även vänskapen med de fotograferade kan spela roll i de fotograferades syn på kameran, då många av de fotografier som togs på människor, var från trakterna runtomkring Västerstad, där han bodde. Gunnar Persson berättar om dessa personer i sin intervju.

1920- TILL 1970-TALET: GUNNAR PERSSONS HEMBYGDSFORSKNING

Ett stort antal fotografier i Gunnar Perssons fotografiska samling föreställer byggnader, fornlämningar och annat kopplat till hembygdsforskning. Dessa blev särskilt omfattande under 1950-talet – specifikt 1954, då Gunnar Persson och ateljéfotografen Einar Kjäll från Hörby under en hel dag körde runt och fotograferade på bygden. Dessa fotografier skulle inkluderas i Gunnars första bok, *Min hemsocken Västerstad* från 1960, som redogjorde för Västerstads historia från forntid till tiden då den skrevs (M 19829:36). Efter

denna bok skulle han skriva två böcker till: *Utflykter i Färs* från 1966 och *Färs fordoms- dags* från 1975.

En mängd olika byggnader och ägor med olika stil, varav somliga nu är rivna, åter-

Prästlönebostället år 1950. Foto: Gunnar Persson (B 29881)

finns i samlingen. Persson fotograferade från 1920-talet och framåt. Det är därför inte underligt att byggnader och gårdar från 1800-talet och bakåt fortfarande fanns kvar vid fototillfället. Nils Bäckvalls gård fotograferades 1925 (B 29895). Den har anor från innan laga skiftet 1847 då Västerstads by delades upp och gårdarna spreds ut på åkrarna (Persson 1960: 93, 104). Ett annat fotografi är från omkring 1953 och 1954 på Måns Göranssons gårdsmejeri i Gummastorp, med anor från 1860- till 1880-talet, dit bönderna kunde sälja sitt smör (B 29946; Persson 1960: 203). Även olika äldre statliga inrättningar finns med i samlingen, exempelvis Västerstads prästlöneboställe, byggd 1840, som fotograferades 1950 (B 29881), och Västerstads första fattiggård (B 29877 a), upprättad 1887 (Persson 1960: 67. 140). Samlingen ger därför en bild av hur bönder och andra människor på landsbygden bodde runtomkring Västerstad under 1900-talet. Med koppling till övriga byggnader och

Den första fattiggården. Foto: Kjäll. Okänt år. (B 29877 a)

fornlämningar, ger Gunnar Perssons samling en vid bredd av Västerstads historia genom fotograferandet av bland annat olika stenar, kyrkor och dess inventarier, herrgårdar, skolor, i samband med hans intervju 1979 och hans publicerade böcker.

Utöver byggnaderna, fotograferade Persson även landskapet runtomkring

och bortom Västerstad, där landskapet inte såg ut som det gör idag. Fälader fotograferades exempelvis, fälader som senare skulle komma att bli uppodlade. Ett exempel är fäladen vid Västerstad nummer 21 som fotograferades 1954 (B 29960) vilken odlades upp 1968 (M 19829:82). Stengårdsgårdar som tidigare delade marker från varandra, började grävas ned under 1960-talet, något som Persson fotograferade i Påarp vid Västerstad 1950 och 1954 (M 19829:48f; B 38225 a; B 29934). Platserna tillsammans med intervjun ger därför en kontext om deras öden och historia, och med hjälp av de ovannämnda böckerna. I intervjun ger Gunnar Persson sin åsikt om förändringen av landskapet, exempelvis angående stengärdet år 1954 (B 29934), där han fördömer det (M 19829:48f).

AVSLUTNING: EN LANTBRUKARE MED INTRESSE FÖR HEMBYGDSFORSKNING MED KAMERA I HAND

Att Gunnar Persson var intresserad av hembygdsforskning har bidragit till att vi idag vet mer om Färs härad och på detaljnivå Västerstad. Bygdens folk som bodde där, deras klädsel och andra visuella karaktäriseringar, är likväl bevarade på hans bilder. Det faktum att de flesta av fotografierna inte är iscensatta eller tagna med samma allvarlighet som en yrkesfotograf leder även till en, till viss del, ofiltrerad bild av det äldre lantbruket och vardagen. Utöver de visuella karaktäriseringarna, ger hans publicerade böcker, hans intervju och hans uppteckningar en kontext och historia kring fotografierna.

REFERENSER

Otryckta källor

- Folklivsarkivet, Avskriftsarkivet. A 4385:I, *Gunnar Perssons samling*.
- Folklivsarkivet, Gunnar Perssons samling.
<https://www.folklivsarkivet.lu.se/sok-i-samlingarna/bildsamlingarna/gunnar-persson/>
[Hämtad 2024-05-08].
- Folklivsarkivet, Manuskriptarkivet. M 19829, 1979: Utskrift av inspelad intervju med Gunnar Persson.
- Folklivsarkivet, Manuskriptarkivet. M 19241; M 19245; M 19268; M 19288; M 19291.
- Gårdsarkivet, G 3021, 1953: Hovgårdsmölla innan det blev ombyggt 1955.
- Lunds universitetsarkiv, Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet, vol. E1A: 44. Frykman, Jonas arkivarie. Fråga angående fotomaterialet inlämnat till Folklivsarkivet. Brev till Gunnar Persson, (1978-10-11).

Tryckta källor och litteratur

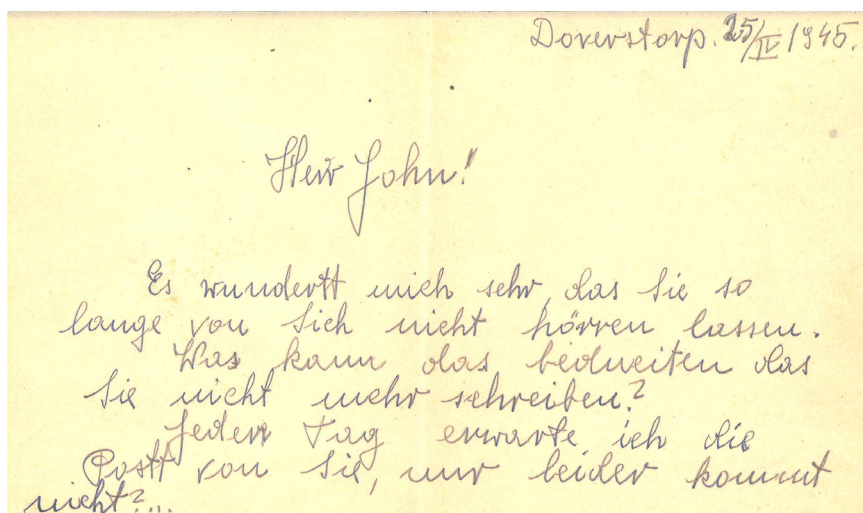
- Börnfors, L. 2018: *Bygdefotografen Martin Svensson i Börringe*. Internetupplaga. Föreningen Svedala-Barabygden. <https://fsbb.se/produkt/bygdefotografen-martin-svensson-i-borringe/>.
- Persson, G. 1960: *Min hemsocken Västerstad*. Stiftelsen Min hemsocken Västerstad: Östraby.

Internetkällor

- Folklivsarkivet, 2024: Uppdrag, <https://www.folklivsarkivet.lu.se/om-folklivsarkivet/uppdrag/> [2024-05-17].
- Länsstyrelsen Skåne, u.å: *Karl XI stenar, en prästgårdspark i Ö Sallerup*, <https://www.lansstyrelsen.se/skane/besoksmal/kulturmiljoer/karl-xi-stenar-en-prastgardspark-i-o-sallerup.html?sv.target=12.382c024b1800285d5863a89a&sv.12.382c024b1800285d5863a89a.route=/&searchString=&counties=&municipalities=&reserveTypes=&natureTypes=&accessibility=&facilities=&sort=none> [2024-05-03].
- Riksarkivet (2014). *Gunnar Perssons i Västerstad arkiv, innehåll*, https://sok.riksarkivet.se/nad?Sokord=Gunnar+Persson&EndastDigitaliserat=false&BegransaPaTitelEllerNamn=false&lk=Ladda+kategorier&AvanceradSok=False&typAvLista=Standard&FacettFilter=arkis_ark_typ_facet%24Arkiv%3A&FacettState=gG8Klw%3Ac%7C&page=2&postid=Arkis+C4210EE8-7B33-4826-8FBA-F0D15870389F&tab=post [2024-05-03].

Att inte bli bortglömd – en brevsamling från polska överlevande från nazisternas koncentrationsläger

Lovisa Buhrgard

Herr John!

Jag undrar så varför Ni inte hört av er på länge. Vad kan det betyda att Ni inte skriver längre?
Varje dag väntar jag på post från Er, och tyvärr kommer ingen?...

Jag väntar redan otåligt på brevet och bilderna. Hos oss är det nu mycket vackert och vi njuter mycket av solen. Denna morgon kom också vår karantän till ett slut. Vi kan redan åka in till staden. Vi känner oss redan friare.

Jag avslutar mitt skrivande med många hjärtliga hälsningar

Roza Kerbel

(O 237 1.21, min översättning)

Det är juni 1945 och platsen är Doverstorp, ett flyktingläger några mil nordväst om Norrköping. En ung kvinna vid namn Roza Kerbel har skrivit ned några rader på tyska för

John Kjellander iförd Röda Korsets uniform och i armkrok med en okänd kvinna, sannolikt i Doverstorp sommaren 1945. Okänd fotograf.

att skicka till en person hon mött första gången tidigare samma år. Brevets mottagare bor drygt 450 km söderut, närmare bestämt i Malmö och heter John Kjellander.

FLER FRÅGOR ÄN SVAR

I början av 2024 hörde John Kjellanders barnbarn av sig till Folklivsarkivet och undrade om vi kunde tänka oss att ta hand om en liten hög med fotografier från hennes farmor Irmas uppväxt i sydvästra Skåne. Hon tyckte det vore synd att kasta dem, vilket vi också tyckte. I den lilla högen av fotografier, betyg, köpebrev och

bouppteckningar gömde sig även ett kuvert på vilket det stod skrivet "brev från några som min farfar John Kjellander hade räddat när han körde de 'vita bussarna'". Där i låg Rozas första brev tillsammans med nio ytterligare brev skrivna av henne och fyra andra personer som överlevt nazisternas koncentrationsläger.

De vita bussarna var en räddningsaktion som genomfördes i Svenska Röda Korsets namn och regi våren 1945 (Greayer, Sjöstrand & Wikberg 2000). Inledningsvis räddades enbart skandinaver men småningom kom insatsen att breddas och överlevande av andra nationaliteter fördes också till Sverige med de vitmålade bussarna. John Kjellander gick bort redan 1965 och hans berättelse hade fram till överlämningen av breven till Folklivsarkivet endast varit känd inom familjen. För oss på Folklivsarkivet utgör breven viktiga resurser för att på en mikronivå skapa en individnära förståelse för vardagen och förutsättningarna i en förluten tid (jfr Lennartsson 2017). De blir pusselbitar i ett större pussel om vardagen i andra världskrigets skugga.

Som ett steg i att fler ska få möjlighet att ta del av berättelserna kontaktades Karin Sjöberg på Malmö stadsarkiv som är väl insatt i Vitabussaktionen. Hon kunde dock inte hitta John Kjellanders namn på någon av matriklarna över deltagare i aktionen. De tio breven väckte nu fler frågor än vad de gav svar. Hur hade de fem överlevande kommit i kontakt med John Kjellander om inte under resan till Sverige? Karin gav mig flera värdefulla tips på arkivkällor att söka svar i för att kunna lägga pusselbitarna. Föreliggande artikel kommer att presentera mitt tillvägagångssätt dels för att bringa klarhet i John Kjellanders insats i det svenska flyktingmottagandet vid andra världskrigets slut, dels

för att närma mig en individnära förståelse av brevskrivarnas vardag och erfarenheter. Innan jag sökte mig till andra arkivkällor för svar vände jag mig till materialet som Johns barnbarn skänkt till Folklivsarkivet.

SNICKAREN FRÅN MALMÖ

Med hjälp av ett vigselprogram, bouppteckningar och ett fotoalbum började bilden av John Kjellander klarna. John föddes den 1 juli 1909 i Malmö och gifte sig 1933 med

Ögonblicksbild från Doverstorp. Mordechay Giloh (2023) beskriver en kväll i mitten av juni 1945 när en grupp kvinnor uppförde polska folkdanser iförda traditionella kostymer sydda av papper och tygrester. Möjligen är bilden tagen samma kväll. Okänd fotograf.

Irma Holmberg (1910–1987). Tillsammans fick de sonen Olle Kjellander (1933–1997). Senast våren 1945 bosatte sig familjen på Rödhakevägen 3 på Valdemarsro i Malmö. Det är hit samtliga brev från de överlevande är adresserade. I bouppteckningen efter hans bortgång 1965 står att läsa att han var snickare. En notering om begravningshjälp från SJ Verkstadspersonals Begravningskassa samt avlöning och semester från Statens Järnvägar avslöjar att John sannolikt arbetade som snickare vid SJ. Frågan som aktualiseras är då hur och var snickaren John från Malmö lärde känna de fem överlevande? Ledtrådarna söktes inledningsvis i deras brev till honom, varav ett par som även är adresserade till hustrun Irma.

SKICKA BILDER TILL DOVERSTORP!

Roza Kerbel var inte ensam om att ha skickat brev från Doverstorp. Lägre i Doverstorp var ett av Sveriges allra största vid tiden för andra världskriget och bestod av över 100 baracker dit polska kvinnor började anlända våren 1945 (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Dit kom även tre av de andra brevskrivarna, samtliga kvinnor. Rozas tre brev ger en inblick i vardagen i lägre under juni 1945. För att få kunskap om förutsättningarna för denna vardag var det däremot nödvändigt att leta i andra källor.

I samband med att överlevande anlände till Sverige med de vita bussarna upprättades registerkort över varje person. Tack vare detta kort fick jag reda på att Roza var 21 år gammal när hon anlände till Malmö den 28 april 1945 (Länsstyrelsen i Malmöhus län, IV Civilförsvarssektionens arkiv, serie ÖI a, vol. 12, 1944–1946). Hon kom först till Nya Borgarskolan i Malmö som hade gjorts om till flyktingförläggning för överlevande som kom med de vita bussarna (Åberg & Gertten 2011). På baksidan av sagda registerkort har noterats att Roza den 4 juni åkte till flyktinglägre Doverstorp från Malmö Nya Museum. I likhet med Borgarskolan hade Malmö museum omvandlats till en flyktingförläggning våren 1945 (se Blomqvist 2002 för utförligare beskrivning av museet som flyktingförläggning).

Det var inte bara vid ankomsten till Sverige som registerkort upprättades av myndigheterna, även i de olika flyktingförläggningarnas arkiv finns många gånger registerkort bevarade. Med förhoppning om att registerkortet från Doverstorp kunde berätta mer om fyra av de överlevandes tid i lägre begav jag mig till Riksarkivet i Stockholm där arkivet finns. Registerkortet är i byråkratisk anda tämligen standardiserade och följer en mall, trots det kan informationen på dem ibland vara svårtolkad. I kolumnen för anmärkningar på Rozas kort, precis under en stämpel för hennes ankomstdatum till Doverstorp, står även Aneby skrivet (Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp, vol. 4). På det tidigare beskrivna registerkortet hos Länsstyrelsen fanns inget som antydde att Roza skulle ha varit i ytterligare en förläggning mellan Malmö museum och Doverstorp, men det är inte alltför osannolikt att så var fallet. Etnologerna Britta Zetterström Geschwind, Markus Idvall och Fredrik Nilsson (2023) har visat hur lägertillvaron ofta präglades av förflyttningar. Det tycks inte ha varit ovanligt för överlevande att uppleva fem eller sex olika förläggningar under ett år. Det skulle dessutom delvis förklara något som Roza frågar i det sista brevet till John, nämligen om hon skulle kunna få fler av bilderna tagna i Tranås för att kunna skicka till sin läkare (O 237 1.21). Aneby ligger knappt tre mil söder om Tranås, vilket gör Tranås till ett möjligt stopp på en resa från Aneby till Doverstorp.

Roza Kerbel från Starachowice i sydöstra Polen kom att stanna i Doverstorp i knappt två månader – den 4 augusti 1945 avreste hon till Centrallasarettet i Eskilstuna (Statens

utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp, vol. 3). Huruvida hennes avresa hade ett samband med de hälsoproblem som föranledde att hon önskade skicka bilder till sin läkare kan inte besvaras utifrån de studerade arkivkällorna. Däremot går det att konstatera att bilder är ett återkommande ämne i flera av de överlevandes brev till John Kjellander, även så för Maria Then som skrivit flera brev.

Maria Then, sannolikt till vänster, med en väninna i Doverstorp i juli 1945. Okänd fotograf.

ETT MINNE AV "KLEINE THEN MARIA"

Två unga kvinnor sitter på en trappa framför vad som liknar en träbarack. De håller varandras händer och tittar in i kameran med försiktiga leenden. På baksidan av fotografiet har en liten hälsning skrivits: "Zu andenken fon [sic!] kleine Then Maria. Dovers-torp 14.VII.45. Bielsko. Polska". Fotografiet är ett av drygt tiotal fotografier i ett brunt fotoalbum som har koppling till breven och Doverstorp. Den andra halvan av albumet består av fotografier från Röda Korsets övningar och tidningsklipp om andra världskriget och Förintelsen. Informationen om fotografierna är knapphändiga och för nästan samtliga saknas information om vilka personer de föreställer. Tack vare Maria Thens hälsning på baksidan av fotografiet som hon har skickat till John Kjell-

lander som ett minne, har vi fått ett ansikte till hennes namn. Därigenom har det varit möjligt att identifiera henne på ett annat fotografi där hon står bredvid John som är iförd en rödakorsuniform. Det är värdefullt inte minst eftersom det är ett vanligt problem att arkivens spegling av maktrelationer i det förflutna får konsekvenser i samtiden, exempelvis genom att de främmande formas till en anonym massa när uppgifter om namn och dylikt saknas (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Breven och fotografierna i föreliggande samling som tydligt kan kopplas till namngivna personer har därför en ovärderlig funktion att fylla.

Maria Then har inte bara skickat en bild till John Kjellander utan även fått bilder av honom. I hennes första brev som är daterat dagen före hälsningen på fotografiet, tackar hon av hela sitt hjärta för de vackra bilderna (O 237 1.23). Utifrån Marias och Rozas brev kan man förmoda att åtminstone några av fotografierna från Doverstorp i albumet är tagna av John. Kortare passager i deras brev styrker också antagandet att han besökt lägret under våren eller sommaren 1945.

När Maria skrev sitt andra brev i december 1945 hade det gått fyra månader sedan hon lämnade Doverstorp. Resan gick då mot Lithografiska AB i Norrköping (Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp, vol. 5). Det är sannolikt arbetet på Lithografiska som Maria säger sig vara tillfreds med i ett brev från mitten av januari 1946. Tankar på arbetet upptar dock en mindre plats i hennes brev. I stället präglas breven av en oro inför den svåra situationen i Polen som Maria summerar med orden "Hunger und Not", hunger och nöd (O 237 1.23). Mellan raderna skymtas ett dåligt samvete över att befinna sig i Sverige utan någon ork samtidigt som brev kommer från Polen med frågor om när hon ska komma tillbaka. Huruvida Maria återvände till Polen eller stannade i Sverige framgår inte av samlingen som donerades till Folklivsarkivet. En som med säkerhet lämnade Sverige – åtminstone för en kortare period – var Krystyna Karier.

AVSKEDET FRÅN SVERIGE

Till skillnad från Rozas och Marias brev ger de två brevkorten som Krystyna Karier skickat till John och Irma Kjellander ingen inblick i lägervardagen. De är nämligen skrivna efter att Krystyna lämnat Doverstorp, men tack vare en liten papperslapp i samlingen kunde jag koppla även henne till platsen. På lappen, som är skriven på polska, har fem polska kvinnor som transporterades från Malmö till Doverstorp den 2 maj 1945 skrivit sina namn – varav en är Krystyna Karier från Warszawa. Avresan från lägret den 18 oktober 1945 hade hon varit där i drygt fem månader (Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp, vol. 4).

Den 5 november samma år skrev hon för att tacka herr och fru Kjellander för att de kommit till avskedet med så många cigaretter. Hon fortsätter: "Jag glömmer inte avskedet från Sverige. Förlåt mig för att jag inte skriver så mycket, men jag är trött. Jag tackar Er ännu en gång. Många hjärtliga hälsningar från Krystyna" (O 237 1.20, min översättning). Avskedet från Sverige tycks dock inte varit allt för långvarigt; i april 1946 var hon tillbaka i Sverige och skickade ett brevkort i vilket hon beskriver sin tillvaro. Vi får veta att hon befann sig i Lund, men att hon varje söndag åkte någonstans för att arbeta tillsammans med andra. Just den här söndagen befann hon sig i Trelleborg med en fru Helusia.

Arbetet som Krystyna refererade till är med största sannolikhet det arbete som utfördes vid Polska källinstitutet i Lund. Polska källinstitutet grundades på initiativ av Zygmunt Lakocinski (1905–1987), lektor i polska vid Lunds universitet, i syfte att dokumentera krigsbrott och överlevandes erfarenheter av nazisternas koncentrationsläger (Universitetsbiblioteket 2023). En arbetsgrupp, bestående av polsktalande som själva överlevt koncentrationslägren, genomförde 1945–1946 över 500 djupintervjuer med andra överlevande. Intervjuerna bevaras på Universitetsbiblioteket i Lund och bland dessa finns flera intervjuer som är genomförda av Krystyna Karier. Ett annat bekant namn som förekommer i Polska källinstitutets arkiv är Helena Dziedzicka. Hennes namn står skrivet tillsammans med Krystynas på den ovan nämnda lappen med fem polska kvinnors namn som på något vis hamnat i John Kjellanders ägo. Innan jag återkommer till frågan om John Kjellanders insats återstår två överlevares brev som förhoppningsvis kan ge fler ledtrådar.

MED BÅT TILL SVERIGE

Roza Kerbel, Maria Then och Krystyna Karier hade gemensamt att de alla tre kom till Sverige med de vita bussarna för att därefter åka vidare till Doverstorp. Vitabussaktionen avslutades i början av maj 1945 (Persson 2022). 29-åriga Hanka Gepner från Łódź kom dock till Sverige först den 28 juni och åkte från Tennisstadion i Malmö vidare till Doverstorp knappt en månad senare (Länsstyrelsen i Malmöhus län. IV Civilförvarssektionens arkiv, serie Ö I a vol. 7). Sommaren 1945 genomfördes den mindre uppmärksammade UNRRA-aktionen då drygt 9000 överlevande från Bergen-Belsen fördes till Sverige med fartyg (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Insatsen var ett samarbete mellan svenska myndigheter, Svenska Röda Korset, United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), Supreme Headquarters Allied Expeditary Forces (SHAEF) och brittiska 21:a armékåren.

En av dessa 9000 överlevande var alltså Hanka Gepner. Det saknas statistik för hur många som var judar av de överlevande som kom till Sverige genom de två aktionerna (Giloh 2023). När Sverige tog emot de överlevande som kom med de vita bussarna registrerades inte trosbekännelse (Greayer, Sjöstrand & Wikberg 2000). I Hankas fall har dock registerkortet som upprättades vid hennes inresa försetts med ordet "mosaik" [sic!] (Länsstyrelsen i Malmöhus län. IV Civilförvarssektionens arkiv, serie Ö I a vol. 7). Min förmodan om att det var en felskrivning för "mosaisk", det vill säga judisk, bekräftades genom en uppgift i Doverstorps arkiv om att Hanka hade erhållit fickpengar innan hon reste från Tennisstadions flyktinförläggning (Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp, vol. 2).

Trots hennes erfarenheter under kriget utmärks brevet till John Kjellander av en optimism: "Här i Doverstorp är det underbart, och det viktigaste, att jag är tillsammans

I brevet till paret Kjellander skickade Stanisław Domin från Kraków med detta lilla porträtt taget innan han genomgick en operation 1952. Fotograf okänd.

med mina käraste personer. Jag söker just nu arbete och hoppas att hitta något inom kort. Jag är glad för att Ni kommer hit" (O 237 1.21, min översättning). Samma dag som Hanka skickade sitt brev, den 8 augusti, skickade lägrets kurator Sophie Michaeli ett brev till Statens Utlänningskommission med en lista över polska flyktingar i Doverstorp som önskade förflyttning till andra läger, många av dem för att sammanträffa med släktingar (Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp, vol. 8). På listan återfinns även Hanka som önskade komma till flyktinglägret Helsingör-Horred. Om det i hennes fall var fråga om en återförening med släktingar är oklart. I brevet till John skriver hon som ovan anført, att hon redan är tillsammans med sina käraste personer. Dessutom avslutas brevet med en hälsning från hennes syster och kusin. Möjligtvis fanns det fler släktingar som hon hoppades få återse.

POJKEN FRÅN KRAKÓW

Den femte och siste brevskrivaren sticker ut på flera sätt i jämförelse med de övriga fyra. För det första var Stanisław Domin en pojke nyss fyllda 15 år när han anlände till Kyrkskolan i Trelleborg den 23 juli 1945 (Länsstyrelsen i Malmöhus län. IV Civilförsvarssektionens arkiv, serie Ö I a vol. 5). Vidare är hans brev till John och Irma Kjellander skrivet flera år efter kriget, närmare bestämt 1952. Då hade han sedan länge återvänt till Polen och Kraków, men på grund av skador han fick av splitter från en handgranat under kriget skrev han till Sverige för att be om hjälp:

Jag kan inte arbeta, och därför har jag ett mycket stort önskemål till Herrskapet. Kanske har Ni gamla kostymer och skor, skjortor hemma. Jag ber Er att skicka vad som går att hitta till mig, jag kan inte arbeta och därför har jag inga pengar till att köpa. Hjärtliga hälsningar och många tack till Herrskapet. (O 237, 1.22, min översättning)

Hur Stanisław kommit i kontakt med paret Kjellander framgår redan av brevets första meningar: "Jag vet inte om Ni har glömt mig än. Jag är pojken som Ni år 1945 tog med till Ert hus". Att Stanisław skrev till dem trots att han inte var säker på att de mindes honom efter de sju år som gått, måste vittna om en mycket svår situation i efterkrigstidens Polen. Precis som Hanka kom Stanisław till Sverige genom UNRRA-aktionen. Tanken var här redan från början att de överlevande, vilka benämndes som

repatriander, skulle stanna i Sverige i högst sex månader innan de återvände till sina hemländer (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Vintern 1945–1946 fick visserligen de polska medborgare som hade särskilt svårt att resa tillbaka flyktingstatus. Då hade Stanislaw redan återvänt till Polen med fartyget Kronprinsessan Ingrid i slutet av oktober 1945 (Länsstyrelsen i Malmöhus län. IV Civilförsvarssektionens arkiv, serie Ö I a vol. 5). Vid något tillfälle dessförinnan hade familjen Kjellander alltså välkomnat honom till Rödhakevägen 3 på Valdemarsro i Malmö. Om han befann sig där en längre tid eller bara på ett kortare besök kan vi inte veta, men hans brev avslutas med en fras som han kanske lärt sig under sina månader i Sverige: tack så mycket.

RÖDAKORSFURIRENS PASSANSÖKAN

Genom studier av breven och andra arkivkällor som innehåller spår om de överlevandes första tid i Sverige har bilden av John Kjellander utkristalliserats ytterligare. Det går att konstatera att han kom i kontakt med de överlevande såväl i flyktinglägret i Doverstorp som i familjens hem i Malmö. Listan med namnen på de fem polska kvinnorna som transporterades från Malmö till Doverstorp den 2 maj 1945 samt Roza Kerbels förfrågan om bilderna från Tranås ledde mig även till att tro att han var delaktig i att transportera överlevande mellan olika förläggningar och läger. Med tanke på fotoalbumets många fotografier från Röda Kors-övningar framstod arkivet efter Malmö Röda Korskår som ett hoppfullt nästa steg i sökandet efter svar. Turligt nog bevaras det arkivet på andra sidan gatan från Folklivsarkivet hos Skånes Arkivförbund.

Att forska i arkiv är ett tidskrävande och inte sällan mödosamt arbete. Därför var det som att dra högsta vinsten när jag bläddrade fram ett kort med John Kjellanders namn i arkivboxen för Malmö Manliga Röda Korskårs medlemsregister och hittade exakt det jag hade hoppats på. Under utbildningsåret 1944/45 tjänstgjorde han i egenskap av Rödakorsfurir vid flyktingtransporter och 45/46 vid mottagandet av flyktingar (Malmö Röda Korskår, vol. 1). Han hade då innehavt bilkörkort sedan 1939 och kan därför mycket väl ha agerat som chaufför under transporterna. Vidare bekräftade medlemskortet att John arbetade som timmerman vid SJ Huvudverkstad. I slutet av 1948 har man noterat att han inte längre var aktiv i Malmö Röda Korskår.

Trots det synnerligen behjälpliga medlemskortet så återstod en fråga som väcktes av breven från Maria Then. Maria skrev nämligen och frågade vid två tillfällen om och när John Kjellander skulle åka till Polen. Kunde det vara så att han faktiskt åkt utomlands för att delta i någon annan hjälpinsats än de vita bussarna? En passansökan för John Thure Kjellander som finns bevarad på Riksarkivet i Täby intygar att han åtminstone hade möjlighet att göra det sommaren 1945. Den 4 juli utfärdades ett pass för honom som var giltigt i blott tre månader framåt (Statens Kriminaltekniska anstalt, Registraturavdelningen, Passansökningar 1940–1951, F III aa:126). I ansökan anges tyvärr

inte varför han ansökt om pass men däremot att passet ska gälla i alla länder och översättas till tyska, dessutom "utan avgift". Huruvida den sistnämnda anmärkningen syftar på passet eller enbart på den tyska översättningen framgår inte. I jämförelse med andra passansökningar sticker Johns ut på två sätt, dels den korta giltighetstiden, dels anmärkningen om avgiften. Det leder till spekulationer om det var någon annan än John själv som bekostade passet.

Som en del av UNRRA-aktionen inrättades Swedish Transit Hospital i Lübeck där de överlevande från Bergen-Belsen skulle registreras samt genomgå sanering och avlusning innan avfärden till Sverige (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). För att genomföra detta arbete hade ett särskilt detachement upprättats i samarbete mellan Civilförsvarsstyrelsen och Svenska Röda Korset, det så kallade Lübeckdetachementet. Personal till detachementet rekryterades bland annat från Röda Korsets olika lokaldistrikt. När John Kjellanders pass utfärdades hade Lübeckdetachementet redan anlänt i Tyskland och påbörjat sitt arbete. Vidare arkivstudier är därför nödvändigt för att eventuellt kunna knyta John till Lübeckdetachementet.

MÄNNISKOR ATT MINNAS, BERÄTTELSE ATT BEVARA

Utgångspunkten för denna artikel har varit ett material som i nästan 80 år var en del av en familjs historia. Tack vare Irma och John Kjellanders barnbarns donation till Folklivsarkivet kan nu fler människor ta del av och minnas de många berättelser som breven och fotografierna vittnar om. Fotografiet som Maria Then skickade som ett minne till familjen Kjellander och alla andra handlingar i samlingen bevaras numera så att alla som är intresserade kan ta del av dem. De tio breven har dessutom översatts från tyska till svenska av mig under arbetet som lett fram till föreliggande artikel, vilket gör dem tillgängliga för fler användare.

Många pusselbitar har fallit på plats genom mitt fältarbete i arkiven, men likväl kvarstår fler berättelser att utforska. Avslutningsvis vill jag återkomma till den person som hela denna historia egentligen började med: Irma Kjellander. Såväl Krystyna Karier som Stanisław Domin adresserade henne i sina brev. Kanske träffade de henne i familjen Kjellanders hem på Rödhakevägen, kanske deltog Irma i liknande insatser som John. Ett fotografi i Kulturen i Lunds samlingar som föreställer fem kvinnor iförda uniform på trappan framför Idrottshallen i Lund i maj 1945 när överlevande som kommit med de vita bussarna togs emot, tyder på att det sistnämnda är möjligt. Enligt bildtexten är nämligen en av kvinnorna på trappan en "fru Kjellander". Huruvida kvinnan i fråga kan vara Irma Kjellander är en betydelsefull uppgift att utforska för den som är intresserad.

REFERENSER

Otryckta källor

- Arkiv:
Folklivsarkivet
O 237, Eva Kjellander Hellqvists släktarkiv
- Riksarkivet
Länsstyrelsen i Malmöhus län, IV Civilförsvarssektionens arkiv
Statens kriminaltekniska anstalt, Registraturavdelningen
Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv, Doverstorp
- Skånes Arkivförbund
Malmö Röda Korskår

Internet

- Universitetsbiblioteket (2023). *The Polish Research Institute archive*.
<https://www.ub.lu.se/hitta/digitala-samlingar/witnessing-genocide/polish-research-institute-archive>
[2024-09-26]

Tryckta källor och litteratur

- Blomqvist, Karin (2002). *Flyktingar på Malmö museum 1945: minnesbilder*. Malmö: Malmö museer.
- Giloh, Mordechai (2023). *Björkar och järnvägsspår: det svenska mottagandet av överlevande från nazisternas koncentrationsläger 1945*. Stockholm: Bokförlaget Faethon.
- Geschwind, Zetterström Britta, Idvall, Markus & Nilsson, Fredrik (2023). *Den medicinska spärren: smitta och gränsarbete i skuggan av Förintelsen*. Göteborg: Makadam.
- Greayer, Agneta, Sjöstrand, Sonja & Wikberg, Martin (2000). *Vita bussarna. Svenska Röda Korsets räddningsaktion till Tyskland under Andra världskriget*. Svenska Röda Korset.
<https://www.rodakorset.se/siteassets/dokument/om-oss/var-historia/vita-bussarna/vita-bussarna-raddningsaktion-wwii.pdf>
- Lennartsson, Rebecca (2017). Mamsel Bohmans biljetter. I Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) *Kulturhistoria: en etnologisk metodbok*. Lund: Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.
- Persson, Sune (2022). *Folke Bernadotte och de vita bussarna: "Vi åker till Sverige"*. Stockholm: Lind & Co.
- Åberg, Lars & Gertten, Magnus (2011). *Hoppets hamn: när överlevarna kom till Sverige*. Malmö: Roos & Tegnér i samarbete med Auto Images.

Galbackar och skampålar - om brott och straff i Nils Månsson Mandelgrens samling

Andreas Alm

I Mandelgrenska samlingen på Folklivsarkivet, donerad av den resande konst- och kulturforskaren Nils Månsson Mandelgren, finns material som av honom har katalogiserats som avdelning 10 – Rättsväsendet. Här återfinns teckningar och anteckningar av platser och föremål som betraktades vara betydelsefulla inom den svenska rättskipningens historia, med alltifrån platserna där domarna förkunnades – tingsplatser, tingshus och rådhus – till platserna där straffen verkställdes samt de metoder som brukades.

Mandelgren ägnade flera decennier åt att slutföra sin kulturhistoriska atlas, där även det svenska rättsväsendets historia var tänkt att ingå. Föreliggande artikel är en översikt över denna relativt smala (till helheten sett) del av den Mandelgrenska samlingen.

TINGSPLATSERNA

I samlingen finns ett antal teckningar som föreställer domarringar, vilket traditionellt ansetts vara tingsplatser som bestod av större stenbumlingar som tillsammans utgjorde en ring. Här hade man sedan medeltiden föreställt sig att en domare satt på varje sten och dömde, och då antalet stenar alltid var udda kunde utfallet aldrig bli oavgjort. Ända sedan 1840-talet hade Mandelgren dokumenterat denna typ av fornlämningar, bland annat ritade han av planen över en domarring i Askeby redan 1846.¹ Om Lundby berg kommenterade han att där skulle hållits ting under 1300-talet vilket skulle framgått av handlingar i kyrkoarkivet och han skissade hastigt av tingsplatsen år 1862 men kommenterade att platsen noggrannare borde avtecknas och beskrivas.² I Övarp fanns det mitt i byn en ring bestående av 12 stenar och en trettonde sten i mitten. Där satt 12 åboar och åldermannen i mitten och rådslog och ”den som ej själv kunde möta”, skrev Mandelgren, ”skickade hustru eller dräng”.³ Han skrev även ner sina egna tankar om tingshögarnas uppkomst och menade att man efter patriarkens bortgång och begravning samlades uppe på gravhögen för att rådgöra, så att även den avlidne kunde få vara med ”ty han bodde ju i högen”.⁴ Vad han baserade dessa idéer på framgår inte.

En metod som användes i sökandet efter tingsplatser var att utgå från ortnamn och beteckningar på särskilda platser. I Turinge socken i Södermanland fanns en gård som hette Tingstaden som Mandelgren misstänkte hade fått sitt namn efter att där fordom

hållits ting. Han skrev till kyrkoherden Abraham Wilhelm Söderén och bad honom undersöka om det fanns spår efter en tingsplats vid gården. Denne hörsammade Mandelgrens begäran och begav sig till gårdens åbo⁵ som dock betygade att där inte fanns några fornlämningar av det efterfrågade slaget. Däremot, skrev Söderén, gick det en folksägen inom orten att där visst hade hållits ting på platsen i forna tider.

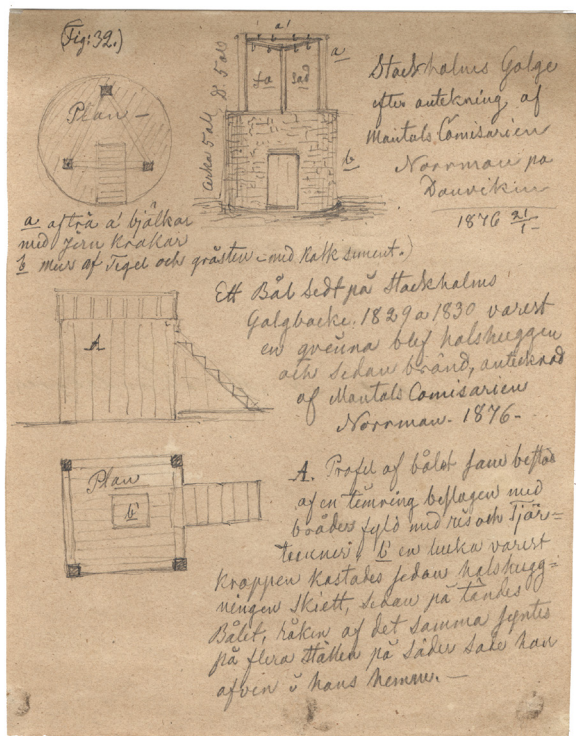
Ordningsman Liljedahl i Ljungby tog emot och guidade Mandelgren till den så kallade Kungshögen som låg ett stycke norr om kyrkan, där ett "Domare säte" tidigare skulle ha funnits men som hade sprängts bort av markägaren ett decennium tidigare. Liljedahl hade försökt varna ägaren att det var olagligt att förstöra fornminnen men fick som svar att det dels inte fanns någon beskrivning av platsen (alltså att den inte ansågs viktig), dels att marken genom enskifte tillfallit honom och han hade rätt att odla upp den som han ville.⁶ Det hörde inte till ovanligheterna att Mandelgren stötte på liknande nonchalanta attityder under sina resor.

Till tingen kallades man genom så kallade budkavlar, vars användarinstruktion påträffas redan i de gamla medeltida landskapslagarna. Detta var träpinnar med inskurna

budskap som skickades runt i stafettliknande former. Mandelgren har ritat av flera budkavlar. I hans samling finns även två bevarade byordningar från 1700-talet.⁷ Han har dessutom ritat av plan och fasad på flera tingshus, bland annat det i Alvesta år 1874.⁸

STRAFF OCH AVRÄTTNING

Likaså har platserna där avrättningar verkställdes dokumenterats. Galgbacken på Hammarbyhöjden i Stockholm tecknades ner år 1876, efter beskrivning från mantalskommissarien Norrman.⁹ Och bålet där barnamörderskan Helena

Katarina Lövs kropp brändes efter att hon, som sista kvinna i Stockholm, avrättats genom halshuggning år 1829 ritades av. Norrman mindes hur röken som steg från bålet kunde ses från flera ställen på Söder, även från hans eget hem.¹⁰ Sommaren 1875 besökte Mandelgren Visby och dokumenterade stadens galgbacke.¹¹

Riksdagsmannen Per Nilsson i Äspö, som Mandelgren var god vän med och besökte flera gånger, berättade om två tillfällen han hade stått spetsgård ¹² under halshuggningar i Skåne, en gång i Dalby på 1830-talet och en gång i Tullstorps fälad på 1840-talet. Han mindes att efter en präst sagt några sista ord föll den dömda med bakbundna händer ner på knä framför stupstocken. Efter att huvudet avlägsnats tog en rackare och hans manskap hand om kroppen genom att slänga den i en grop och fylla igen. I Dalby, berättade Nilsson, högg man först av högra handen och sedan huvudet "varefter kroppen steglades".¹³

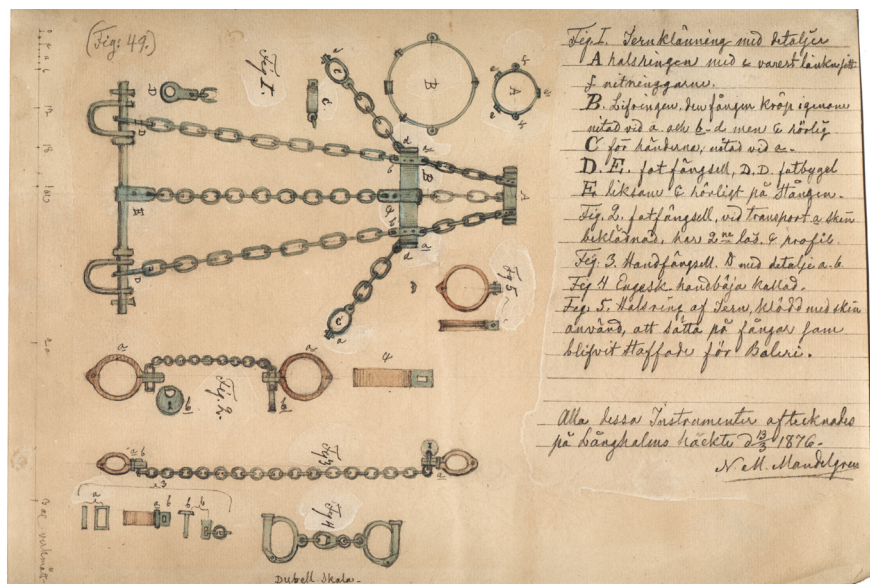
När de träffades i Everlöv 1873 berättade Nilsson dessutom vad han mindes om gapstocken, ett skam- och disciplineringsstraff där den dömda satt fast med händer och fötter och fick en pinne i munnen så att den inte kunde stängas igen. Därefter, berättade han, fick den straffdömda rekvisita beroende på sitt brott, den som stulit ved fick sitta och hålla i en gren och den som stulit mjölk fick sitta och hålla en bytta (vilket enligt Nilsson var vanligt i Norrland).¹⁴ I kyrkorna fanns flera straffrelaterade föremål, då kyrkotukten under långa tider gav kyrkan bestraffningsrätt. Mandelgrens vän, arkivarien Victor Granlund, berättade exempelvis om sina barndomsminnen och erinrade sig om att utanför Kråksmåla kyrka i Småland åtminstone hade stått en gapstock mellan åren 1834–1846, men att den redan då var ordentligt förfallen då den stod under bar himmel. Mandelgren tecknade den efter Granlunds beskrivning.

Kyrkorna var för övrigt en naturlig plats för Mandelgren att hämta källmaterial för sina studier av den enkla anledningen att han tillbringade mycket tid där. På flera av kyrkornas kalkmålerier som han dokumenterat genom åren fanns det scener där Jesus eller någon efterkommande martyr torterats och avrättats. Flera av dessa kopierades till samlingen om rättsväsendet, bland annat från Södra råda, Risinge, Tegelmora och Kumla kyrkor.

I städerna stod skampålar uppsatta för att disciplinera eventuella bråkstakar. På Breda gatan på Djurgården, vid det som idag kallas Skampålens torg, har det stått en påle med en båtsmansfigur och halskedja som Mandelgren tecknade av ur minnet 1867. Skampålen hade nämligen försvunnit en höstnatt 1849, men redan innan dess hade figurens huvud varit avslaget sedan några år tillbaka. Även andra typer av förnedringsstraff dokumenterades som exempelvis Stadens stenar som bestod av två tunga stenar sammanlänkade med en kedja som skulle bäras om halsen för den som hade begått

hor.¹⁵ År 1876 avbildades trämärren från Strängnäs museum, en trähäst med fyra ben där den som skulle disciplineras "till allmän forlostelse måste rida. Tyngder fästades vid hans fötter".¹⁶

Runt om i landet stötte Mandelgren på handklovar av alla möjliga slag. I Pålsgårds Gästgiveri ritade han av ett par klovar av en typ han sett på flera platser i Jämtland.¹⁷ I mars 1876 besökte han Kronohäktet på Långholmen i Stockholm och tecknade av olika typer av handklovar och en så kallad järnklänning.¹⁸

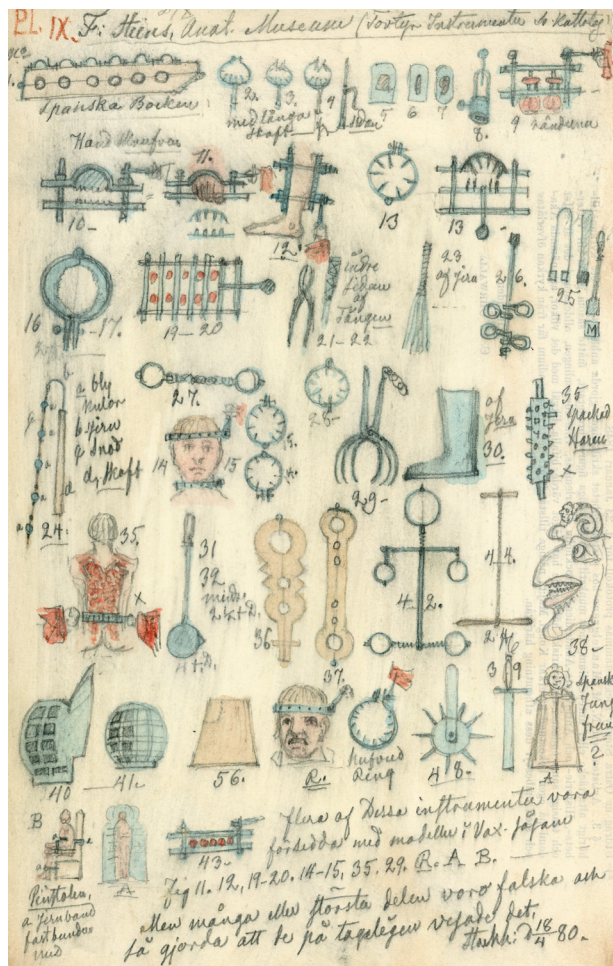

1800-TALET AMBULERANDE KURIOSAKABINETT

Under 1800-talet turnerade olika sensationella kuriosakabinett eller museer runt om i Europa. Mandelgren besökte en av de största av dessa, som vid tiden drevs av en F. Stein,¹⁹ i Stockholm år 1880. Under mottot "Menniskan skall känna sig sjelf" erbjöd utställningen över 900 nummer bestående av alltifrån, mänskliga inälvor och skelett, embryon, ägg, foster och andra organ kopplade till den mänskliga fortplantningen, olika patologiska föremål som visade alltifrån svulster till syfilis, djur av olika slag, främst reptiler som ödlor och ormar samt skelett från både människor och djur. Utställningen bestod delvis av mänskliga kvarlevor men framför allt av vaxkopior som hade ökat i popularitet under 1800-talets gång, inte minst med öppnandet av vaxmuseer som Madame Tussauds i London och Panoptikum i Hamburg. Till exempel visade Steins museum upp vaxfigurer av Julia Pastrana och hennes son.²⁰

Museet bestod även av en frenologisk samling med dödsmasker från flera kända personligheter som tillhört Professor Gustaf Magnus Schwarz, grundare och första föreståndare vid Teknologiska institutet (Kungliga tekniska högskolan). Här fanns bland annat dödsmasken från Margarethe "Gesche" Gottfried, en seriemördare från Bremen som mellan åren 1813–1827 mördade 15 personer med arsenik, däribland sina föräldrar och barn. Hon var den sista personen som avrättades offentligt i Bremen 1831.

Och slutligen fanns den avdelning som intresserade Mandelgren mest i Steins museum och som han ritat av ett flertal föremål från: "Samling af Den spanska inquisitionens cri-

minal tortyr-, straff- och plågoverktyger, hvilka brukades i det 14:de århundradet vid Justitia de Crimenella".²¹ Samlingen bestod av 48 tortyrföremål, flera av dem med tillhörande vaxfigurer som demonstrerade anordningens barbariska funktion.

Historiker är idag eniga om att de flesta av de tortyrföremål som visades upp i denna typ av utställningar aldrig var i användning utan oftast utgör moderna förfälskningar, skapade i sensationellt syfte för att visa upp en mörk och rå medeltid för betalande besökare. Inte heller Mandelgren lät sig luras utan kommenterade: "Men många eller största delen voro falska och så gjorda att de på tageligen visade det".²²

Men trots deras tvivelaktiga äkthet så utgör hans teckningar av dem, tillsammans med allt annat i hans samling, en unik inblick i europeisk kulturhistoria som vi idag har all anledning att känna tacksamhet för att han har dokumenterat.

NOTER

1. Mandelgrenska samlingen, 1:10, 14, Folklivsarkivet i Lund
2. Mandelgrenska samlingen 1:10, 12, Folklivsarkivet i Lund
3. Mandelgrenska samlingen 1:10, 10, Folklivsarkivet i Lund
4. Mandelgrenska samlingen 3:10, 4, Folklivsarkivet i Lund
5. En åbo är en lantbrukare med åborätt, dvs rätten att leva på och bruka en annans jord. Åborätten var i huvudsak ärftligt.
6. Mandelgrenska samlingen 3:10, 3, Folklivsarkivet i Lund
7. Mandelgrenska samlingen 2:10, Folklivsarkivet i Lund
8. Mandelgrenska samlingen 1:10, 17, Folklivsarkivet i Lund
9. Mandelgrenska samlingen 1:10, 32, Folklivsarkivet i Lund
10. Mandelgrenska samlingen 1:10, 32, Folklivsarkivet i Lund
11. Mandelgrenska samlingen 1:10, 33, Folklivsarkivet i Lund
12. Män som bildade två ringar runt avrättningsplatsen för att den dödsdömda inte skulle rymma.
13. Stegling innebar att man i avskräckande syfte spikade upp den avrättades huvud, högerhand eller kropp (hel eller delad) på en påle eller på ett upphöjt hjul. Avskaffades i Sverige 1841.
14. Mandelgrenska samlingen 3:10, 13, Folklivsarkivet i Lund
15. Mandelgrenska samlingen 1:10, 41, Folklivsarkivet i Lund
16. Mandelgrenska samlingen 1:10, 52, Folklivsarkivet i Lund
17. Mandelgrenska samlingen 1:10, 46, Folklivsarkivet i Lund
18. Mandelgrenska samlingen 1:10, 49, Folklivsarkivet i Lund
19. Detta ambulerande museum hade en längre historia med flera ägarbyten genom åren.
20. En tragisk historia om en ung kvinna med excessiv kroppsbe håring som visades upp som en hybrid mellan människa och apa på cirkusar och utställningar. Efter hennes allt för tidiga död vid 26 års ålder lät hennes man och "cirkusdirektör", Theodor Lent, stoppa upp henne tillsammans med deras gemensamma son och fortsätta visa upp dem på utställningar i USA och Europa. Detta fortsatte långt efter hans död ända in på 1970-talet då de uppstoppade kropparna, efter protester, magasinierades i Oslo. År 2013 överlämnades dem till Mexiko där de slutligen fick en katolsk begravning.
21. Vägvisare genom F. Steins Anatomiska museum, Mandelgrenska samlingen, 2:10, 9, Folklivsarkivet i Lund, s. 14
22. Mandelgrenska samlingen 2:10, 15a, Folklivsarkivet i Lund

Bosse Håkanssons samling – ett stycke fri teaterhistoria

Patrik Sandgren

Sedan några år tillbaka har Skånes musiksamlingar samlat in musikedokument med kopplingar till den svenska musikrörelsen eller "proggen"; en politiskt dynamisk period, samtidigt kontroversiell. Den kan väsentligen kopplas till slutet av 1960-talet genom hela 1970-talet, även om strömningarna åtminstone kan skönjas redan från slutet av 1950-talet och efterdyningarna fortsätter en bit in på 1980-talet. Mycket försiggick och förtätades likväl under 1970-talet, särskilt inom det alternativa musikaliska området under den folkligt och jämlikt betonade parollen "alla kan spela".

Två betydande samlingar har i detta sammanhang donerats till musiksamlingarna, av de skånska musikerna Lars "Ferne" Fernebring respektive Thomas Wiehe. Båda dessa samlingar åskådliggjordes i en artikel som publicerades i *Upptecknaren* 2022 (Sandgren 2022). Lars och Thomas kan båda beskrivas som egna arkivbildare vilka varit noga med att dokumentera sina verksamheter. Materialet säger förvisso mycket om dem själva, men har en bredd som också återspeglar andra artister och musikgrupper aktiva under ifrågasvarande period. I följande artikel belyser jag ytterligare en i sammanhanget aktuell samling som nyligen inkommit till arkivet: Bosse Håkanssons samling.

SKÅDESPELAREN, REGISSÖREN MED MERA

Hösten 2022 hade Lars Fernebring föredrag på Arkivcentrum Syd om sin karriär, med anknytning till sin samling. Bosse Håkansson som var en av åhörarna tog därefter kontakt med mig. Även han hade samlat på sig avtryck från proggen och ställde frågan om också detta kunde vara av intresse för Skånes musiksamlingar. Materialet rörde visserligen i huvudsak teater och inte explicit musik, med en betoning på de fria teatergrupperna¹ verksamma i Lund- och Malmöregionen. Nu har inte Folklivsarkivet som helhet övermättan med material som anknyter till teater, snarare tvärtom. Teater förefaller möjligen inte ha varit ett prioriterat etnologiskt dokumentationsämne till skillnad från dans och musik, åtminstone inte ur utövarnas perspektiv. Thomas Wiehes samling innehåller dock en del teater, i form av videoupptagningar av hans uppsättningar för barn, vanligtvis med musikaliska inslag. Emellertid, då de fria teatergrupperna är ett intresseväckande fenomen, samtidigt en del av "proggen" betraktades Bosses samling både som relevant och kontextuell, väl sammanhållen jämsides med en tydlig

proveniens. Så, det blev en donation i maj 2023 som kom att arkiveras under Skånes musiksamlingar (SMS). Steget mellan musik och teater är ju inte alltid så stort. Dessutom visade det sig att både materialet jämte Bosses livsberättelse hade flera bestämda musikaliska anknytningar.

1973 gick Bosse med i Lilla Teatern i Lund och under 1975 var han dess ordförande. Sedan dess har han med vissa mellanrum varit engagerad som skådespelare och regissör i olika teatersammanhang. Under 1970-talet var han likaledes aktiv i exempelvis Bruks-teatern, Garderobsteatern och Teater 23, det vill säga fria teatergrupper med säten i Malmö.² Förutom i dylika grupper har Bosse även arbetat i utpräglad yrkesmässiga teatersammanhang, exempelvis ett par år som heltidsanställd skådespelare på Åbo Svenska Teater i Finland (1979-1980) och direkt efter detta fem år som teaterkonsulent i Örebro. Först 1986 genomgick han en formell teaterutbildning, en komprimerad sådan för skådespelare som verkat i minst fem år. 1992 genomförde han en journalistutbildning på Lunds universitet och var därefter verksam ett par år som journalist på tidningen Arbetet och Radio Kristianstad. Omsider gick han en praktisk-pedagogisk utbildning på Lärarhögskolan i Malmö, vilket resulterade att han 1996-2019 kom att avsluta yrkeskarriären med att arbeta som lärare i drama- och mediaämnen på Polhemskolan, Spyken res-

pektive Vipan i Lund; på den senare skolan även som timanställd efter den formella ålderspensioneringen. Det mer självständiga teaterengagemanget existerade i någon mån parallellt under tiden som lärare, dock i varierade omfattning. Idag är Bosse fortsatt aktiv med teater, förnärvarande i Teater Edward i Lund, en avdelning under Lilla Teatern.

Musiker i Malmö

NUMMER 8 SEPT-OCT 1978

•••Fyra sidor inom den progressiva kulturen i Malmö

De föddes i en potatis-skållare:

TEATER 23

Mitt i Malmö, nämligen på södra Förstadsgatan 23, ligger Teater 23. Där i en potatis-skållare, startades redan 1959 det som nu är en av Sveriges aktivaste teatergrupper.

Nu är musikgruppen Olofsson och Måna Måna en Teater 23, de blev en av 1969 från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett". Måna från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett". Måna från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett".

UPPSÅKNEN

Teater 23 upptäckte under sina första år att de inte var tillräckligt stora för att bredda i stället av skåpade teaterverksamheten i uppsått och arbetet som fortfarande pågår, ett mått är en utställning av ut till ett postmodern.

Konstnärerna har bestämt att det fanns Olofsson, de blev en av 1969 från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett". Måna från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett". Måna från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett".

HYSTERISKA REAKTIONER

Teater 23 tog till sig det och skändade deras som teaterverksamheten. På scenen blev det närmast en "Kvartett". Måna från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett". Måna från en gammal postmodern och därefter blev de närmast en "Kvartett".

●Teater 23 förtärs - trots osärliga kulturskåp.

Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970. Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970. Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970. Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970.

Den mest kända teatergruppen i Malmö är Teater 23. Den mest kända teatergruppen i Malmö är Teater 23. Den mest kända teatergruppen i Malmö är Teater 23. Den mest kända teatergruppen i Malmö är Teater 23.

KVINNOKOMEDIER

Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970. Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970. Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970. Teater 23 gjorde näst med 1970 under 1970.

GIET-OLLE GÖRANSSON

Artikel om Teater 23. av Gert-Olle Göransson i samband med att gruppen inte fick fortsatt kulturstöd av den borgerliga regeringen under verksamhetsåret 1978/1979. Gruppen överlevde dock och existerar fortfarande. Ur Musikens Makt, nr 7-8 1978. Bosse längst till vänster i bild. SMS 446.

SAMLINGENS INNEHÅLL

Bosse Håkansson samling består till en betydande del av sakuppgifter och åtföljande dokument förbundna med 17 för honom betydelsefulla uppsättningar i vilka han del-

tagit som skådespelare och/eller regissör, tillika producent³ Materialet innehåller hans egna skildringar, intyg, manus, programblad, fotografier, recensioner, tidningsartiklar med mera. Till samlingen kan hänföras den djupintervju med Bosse jag utförde hösten 2023. Uppsättningarna i fråga listas här i kronologisk ordning, med ort och år för premiär. I en del fall turnerade uppsättningarna även som gästspel på andra orter i södra Sverige. Accessionsnumret såsom det föreligger i arkivet placerat inom parantes:

På villande hav, Lilla Teatern, Lund 1974 (SMS 445)
Vi betalar inte! Vi betalar inte!, Teater 23, Malmö 1978 (SMS 446)
Komedianterna, Garderobsteatern, Malmö 1979 (SMS 446)
Riddaren från La Mancha, Åbo Svenska Teater, Åbo 1979 (SMS 446)
Jeppe på berget, Åbo Svenska Teater, Åbo 1979 (SMS 446)
Vandrande skugga, Åbo Svenska Teater, Åbo 1980 (SMS 446)
Den goda människan från Sezuan, Bruksteatern, Malmö 1981 (SMS 446)
Blå vitaminer och andra mediciner, Lilla Teatern, Lund 1981 (SMS 445)
På tån, Pontonteatern, Lund 1989 (SMS 445)
Vi brinner, Lilla Teatern, Lund 1992 (SMS 445)
Det stora tågrånet, Ångteatern, Staffanstorps 1994 (SMS 453-455)
Bella Donita, Teater Maximus, Lund 1999 (SMS 445)
The Zoo Story, Teater Edward, Lund 2015 (SMS 445)
Ön, Teater Edward, Lund 2017 (SMS 445)
Tala! – Det så mörkt, Teater Edward, Lund 2019 (SMS 445)
Kontakt till varje pris, Teater Edward, Lund 2021 (SMS 445)
När änderna flyger, Teater Edward, Lund 2023 (SMS 445)

Affisch till Det stora tågrånet (1994). SMS 454.

Flertalet av uppsättningarna inkluderade tydliga musikaliska inslag. Exempelvis musikalen *Riddaren från La Mancha*, samhällssatiren *Vi brinner* där orkestern *Röda kapellet* från Lund hade en framträdande roll, vidare kabarén *På tån* där Bosse förutom skådespelare också var sångare samt *Det stora tågrånet* där Bosse både skrev manus, var projektledare, regissör samt skådespelare.⁴ I de administrativa dokumenten och räkenskaperna omkring den senare uppsättningen – ett genomarbetat arbetsmarknadsprojekt finansierat av Arbetsförmedlingen och Staffanstorps kommun – observeras att det anställdes två särskilda musiker. I övrigt att publikbänkarna och en del av rekvisitan hyrdes av erkända Skånska Teatern⁵ i Landskrona.

Utöver ovannämnda material förekommer diverse dokument kopplat till "proggtiden" i Lund och Malmö, som allsångshäften, flygblad och liknande manifest. Hela samlingen illustrerar alltså både essentiella delar av Bosses karriär och sociala position fram till dagsläget, även om det kan urskiljas ett tydligt tidstypiskt material från approximativt 1973-1982.

SLAGORD

Årets slagord är gamla och nya, internationella och högst lokala, allvarliga och lekfulla, handlar om lönekampen, kvinnokampen, klasskampen. Normalt ropar anförarna en gång varefter deltagarna upprepar slagordet tre gånger. Ett par rop är uppbyggda som dialog.

*Rasera Fokus
plantera krokus!*

*Arbete åt alla
– sextimmarsdag!*

*Alla är vi överens:
bort med planen på karens!*

*Krossa USA-
imperialismen!*

*Arbete – JA!
Bostad – JA!
Borgare – NEJ*

*Arbete – JA!
Bostad – JA!
Borgare – NEJ!*

*Arbete – JA!
Bostad – JA!
Borgare – NEJ!*

*Ingen klasskamp utan kvinnokamp,
ingen kvinnokamp utan klasskamp*

*Kvinnor i fascismens länder
vi stöder er!*

*Bort med moms på maten,
beskatta kapitalet!*

*Hösten blir vår
när borgarna går*

*Vad är det vi slåss mot?
KAPITALISMEN!
Vad är folkens lösning?
SOCIALISMEN!*

*Fria fack
åt var polack!*

Däremot anser förstamajkommittén
att vi av tydlighetsskäl *inte* bör ropa
nedanstående slagord:

*Efter årets hyres-topp
är det dags för hyres-stopp!*

Ur flygblad från VPK inför första maj-demonstrationen i Lund 1982. SMS 447.

INTERVJU MED BOSSE

För att ge Bosses samling en vidare kontext intervjuade jag honom hösten 2023 (SMS 452). Bosse föddes 1945 i Lund, växte upp i staden i ett enkelt men kreativt hem. Mamman ska åtminstone under delar av sitt liv sysslat med teater, först som ung och senare som pensionär med en grupp. Pappan i sin tur var yrkesmusiker som övade trumpet i familjens trånga lägenhet på Lilla Södergatan. Bosse ska tidigt ha visat sinne för att agera inför omgivningen och varit bra på att imitera. Som barn tillbringade han mycket tid hos mormor och morfar i Håstad, särskilt på somrarna. Han var särskilt fäst

vid sin mormor, som: "skrattade jättemycket och tyckte det väldigt kul när jag spelade upp mina små sketcher". Under gymnasietiden tycks teaterintresset ha börjat mogna, fast riktigt seriöst ska det inte ha blivit förrän han gick med i Lilla Teatern 1973, som blev den reella inledningen på teaterkarriären. Bosse berättar om när han första gången traskade in på Lilla Teatern:

På hösten 73 [...] det var väl nästan jag såg detta, om det var på biblioteket eller var det var. Lilla Teatern som då var på Sandgatan sökte folk till en pjäs, och jag tog mod till mig, stegade upp för dom där trapporna där, det var såna branta trappor upp till andra våningen. Så öppnar jag då dörren, och då står det tre killar där, och då säger den som är regissör liksom: – Ja! du kan spela "den tjocke" [skratt]. Det hörde till saken att vid den här tiden så var jag en lång smal grabb liksom, så det var inte så där jätteperfekt, men vi döpte om den till "den store". Å då var det en sån där absurd pjäs med politiska undertoner skriven av Slawomir Mrozek som hette "På villande hav".

Under ungdomstiden i Lund utvecklades också intresset för musik, med en grund i bluesen och jazzen. Han lärde sig att spela munspel, ett instrument han senare kom att använda i teatersammanhang som spänningsstärkande. Han är i princip självlärd på detta instrument även om han inledningsvis fick lite hjälp på traven. Han gillade nämligen Peps och gick på dennes konserter:

En gång träffa jag Peps i Lundagård [...] vi börja prata sådär lite allmänt [...] å så säger jag väl antagligen då nåt sänt där: – Du Peps hur fasen gör du egentligen för att få fram dom där fantastiska tonerna som du gör? – Ah de ente, de ente så svårt, nåe [...] så tar han upp munspelet [...] så gör han nära såna där grejor där, å så säger han – Ja, normalt ska man ju inte göra så här, låna ut sitt, men prova en gång [...]. Å jag provade så. Det gick väl inte nån vidare va, men det väckte ju nånting!

Bosse håller som sagt fortfarande på med teater, i Teater Edward, en grupp under Lilla Teatern som kamperar på det kommunala aktivitetshuset Stenkrossen i Lund. Där samsas de med andra kulturverksamheter och innovationsprojekt. Bosse är den som vanligen skriver manus till uppsättningarna och det tar mellan ett till två år till premiär. Detta kan tyckas lång tid, men merparten av de iblandade har andra arbeten bredvid. Bosse förefaller brinna för sitt engagemang, samtidigt urskiljs utmaningar med att driva en ideell grupp som har uttryckliga ambitioner. På Lilla Teaterns hemsida går det att läsa om gruppen: "Teater Edward är en liten grupp med höga ambitioner, och våra medarbetare har lång erfarenhet av teaterverksamhet på olika nivåer" (lillateatern.nu). De har exempelvis inte tillgång eller tid att utnyttja levande musik på scen – något som Bosse gärna hade önskat och tidigare använt sig av – utan det får bli inspelad sådan. Strax före premiärerna infaller oftast en hektisk slutvecka, då allt ljud och ljus ska sättas på en gång, eftersom de inte förfogar över en egen fast scen eller anpassad inrättning.

Det som är frustrerande tycker jag är [...] att det inte finns ett hus, alltså jag skulle vilja va i..., på en teater!

EFTERORD

Visserligen återspeglar Bosse Håkanssons samling i huvudsak dennes egna karriär, personliga engagemang jämte levnadsförlopp och eventuellt är materialet mer ett individuellt tidsdokument än ett samhälleligt. Samtidigt återfinns en spännvidd i materialet som särskilt belyser verksamheten hos flertalet fria teatergrupper och dess olika uppsättningar under en viss tidsrymd, särskilt koncentrerat under en tioårsperiod från början av 1970-talet fram till början av 1980-talet. Samlingen torde således erbjuda möjligheter för studier utifrån olika frågeställningar och forskningsperspektiv. De fria teatergrupperna var obestriddligen en del av "proggen" och det föreligger konkreta kopplingar till den parallellt existerande musikrörelsen. Engagemangen sammanföll nog gärna, på scen eller mellan de personer som var aktiva inom bägge områdena. Likväl som parollen "alla kan spela" var ett motto för den svenska musikrörelsen, torde det samma ha gällt för den motsvarande teater rörelsen. Eller kanske mer spetsfuntigt: "alla kan agera". Samtidigt ska inte alla dåtidens självständiga och konstnärliga aktörer dras över en kam, varken de utpräglade amatörerna eller de tämligen professionella.

NOTER

1. "Fri teatergrupp" är ett tvetydigt begrepp. Det kan dels vara en benämning på de nog så professionella grupper som verkar utan bindning till landets teaterinstitutioner, med historiska jämförelser. På samma gång är begreppet i folkmun nästintill entydigt förknippat med de grupper som uppstod på 1960- och 1970-talen, vilka ideologiskt strävade efter att frigöra sig från de redan etablerade (jfr sv.wikipedia.org).

2. Lilla Teatern i Lund är i grunden en amatörteatergrupp, med anor från 1930-talet som Lunds Studentteater. Den ska på 1950-talet ha inträtt som just Lilla Teatern och ska redan då börjat förhålla sig progressivt, även om det inte var förrän i slutet av 1960-talet som den kom att bli tydligt radikal. I slutet på 1950-talet var teatern en tid utan hemvist och en del medlemmar skall då ha bytt verksamhetsplats till Teater 23 i Malmö som grundades 1958. Välkända fria teatergruppen och proggbandet Nationalteatern i Göteborg har sitt tidiga ursprung i Lilla Teatern (se sv.wikipedia.org).

3. I skrivande stund återstår två uppsättningar som Bosse är i färd med att sammanställa och lämna in till Skånes musiksamlingar. Det gäller *Änglavakt och barnarbete samt Momo och kampen om tiden*, båda på Örebro Teater 1985. Den senare sattes även upp 1990 med Teaterföreningen Scenforum i Kristianstad.

4. Kontexten bakom *Det stora tågrånet* var ett av skälen till att Bosse bestämde sig för att ta kontakt med Skånes musiksamlingar. Det ska nämligen varit Lars Fernebring som påbörjat teaterprojektet, som Bosse tog över. Det omtalade och brutala postrånet utfördes år 1907 mellan Staffanstorp och Djurslöv på järnvägslinjen Malmö-Tomelilla-Simrishamn (se sv.wikipedia.org). Strax efter rånet skrevs en visa om händelsen, som gavs ut i skillingtryck på Nils Lindströms förlag i Malmö (SMS S01). Det gjordes en intervju med en av de två gärningsmännen strax före dennes bortgång, nämligen Axel Johansson-Fors (1880-1967). Intervjun gjordes 1966 för Sveriges Radio av den skånske visforskaren Lennart Kjellgren (1922-2015). En kopia av intervjun finns i Bosses samling (SMS 455).

5. Skånska Teatern grundades i Malmö 1973. Den flyttade ganska omgående till Landskrona. Den kom att expandera som "bolag" och var under 1980-talet en av Sveriges största fria teatergrupper. I januari 1987 motionerades det om ett ökat anslag till teatern, som året innan hade haft 1,5 miljon kr i stöd. Motionen avlogs (se riksdagen.se). Skånska Teatern försattes i en första konkurs 1993, återbildades under tiden som Nya Skånska Teatern AB fram tills ny konkurs 2003 (se landskronakultur.se).

REFERENSER

Publicerade källor

Litteratur

- Sandgren, Patrik 2022: Två donationer med kopplingar till den svenska musikrörelsen. *Upptecknaren 2022*. Lund: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.

Digitala källor

- Fri teatergrupp [https://sv.wikipedia.org/wiki/Fri_teatergrupp].
- Lilla Teatern, Lund [https://sv.wikipedia.org/wiki/Lilla_teatern,_Lund].
- Lunds Studentteater [https://sv.wikipedia.org/wiki/Lunds_Studentteater].
- Om anslag till teater, dans och musik m.m. [https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/betankande/om-anslag-till-teater-dans-och-musik-m.m.-prop_ga01kru14].
- SKÅNSKA TEATERN [<https://landskronakultur.se/skanska-teatern>].
- Teater 23 [https://sv.wikipedia.org/wiki/Teater_23].
- Teater Edward [<https://lillateatern.nu/vara-produktionsgrupper>].
- Tågrånet på Malmö-Simrishamns järnväg [https://sv.wikipedia.org/wiki/Tågrånet_på_Malmö-Simrishamns_järnväg].
- Ökat stöd till Skånska teatern [sic!] i Landskrona [https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/okat-stod-till-skanska-teatern-i-landskrona_ga02kr227].

Opublicerade källor

Arkiv

- Folklivsarkivet i Lund, Skånes musiksamlingar (SMS): 444-447, 452-455, S01.

Börninge genom bygdefotografens lins. Om Lennart Börnfors arbete med Martin Svenssons samling

Karin Gustavsson

I juli 2024 nåddes vi av det vemodiga budskapet att etnologen och tidigare bankdirektören Lennart Börnfors avlidit vid 95 års ålder. Börnfors har bidragit till Folklivsarkivets samlingar på två olika sätt: genom sin avhandling *Bankmannen*, som han lade fram 1996, och genom ett mångårigt arbete med att ordna och identifiera bilder från sin farbror fotografen Martin Svenssons stora samling.

Avhandlingen med den fullständiga titeln *Bankmannen. En etnologisk studie av yrkesvardag och yrkesidentitet 1945-1995* bygger bland annat på ett stort antal intervjuer med anställda i bankväsendet, intervjuer som nu ingår i Folklivsarkivets samlingar. Här finns vittnesmål från en profession som haft en avgörande betydelse för människors dagliga liv genom uppdraget att förvalta besparingar och medge – eller inte medge – lån till bostäder och andra stora investeringar.

Lennart Börnfors har också bidragit till att den fotosamling från hans farbror, fotografen Martin Svensson (1889-1952) som sedan 1970-talet finns hos Folklivsarkivet är unikt väldokumenterad. Samlingen som består av ca 6 000 glasplåtar benämns ibland "Nötesjösamlingen" eftersom Svensson efter några år i Ystad 1910 etablerade sig som fotograf med bas i Nötesjö, där han kom att vara verksam i fyra decennier. Någon katalog eller förteckning över uppdrag finns inte bevarad efter Martin Svensson, men Lennart Börnfors mångåriga arbete med att identifiera platser och personer som är avbildade kompenserar rikligt för detta. Lennart gick bland annat igenom ett stort antal förteckningar över elever i de olika skolorna i Börninge socken i kommunarkivet i Svedala, för att para ihop skolfotografier med rätt skola, lärare och årtal. I många fall finns samtliga elever identifierade. Samma gäller för det stora antalet gruppbilder av konfirmander i samlingen – Lennarts arbete med kyrkoarkiven har lett till att även konfirmanderna är identifierade. Just konfirmandbilderna var av särskilt intresse för etnologen Sigfrid Svensson, något som kan ha haft betydelse för att Martin Svenssons samling kom att föras till Folklivsarkivet, och som visar fotografiets potential som underlag för forskning. På de äldsta konfirmationsbilderna från 1910-talet är samtliga

ungdomar klädda i svart. På en bild från Börringe kyrka 1925 finns en flicka klädd i vitt, bland sina svartklädda kamrater. Bilderna från 1930-talet och framåt visar alla flickor vitklädda. 1942 hade Sigfrid Svensson skrivit en uppsats med titeln "Svart eller vit konfirmationsdräkt", och nu fick han ytterligare belägg för hur och när traditionen hade förändrats.

Martin Svensson var en av många så kallade bygdefotografer, verksam på landsbygden. Många var självlärda, men Svensson fick sin fotografutbildning hos fotografen

Experimentellt fotografarbete med två exponeringar på samma negativ – Martin Svensson i dubbel upplaga! Foto: Martin Svensson.

Julius Gellberg i Ystad. Utmärkande för bygdefotografierna var att de ofta inte hade någon ateljé utan fotograferade på uppdrag eller eget initiativ i olika miljöer. Martin Svensson tog många porträtt av Börringeborna hemma i sin egen trädgård. Under sina många år i Nötesjö blev han en välkänd person och i många av bilderna kan vi ana vänskap och förtroende mellan de avbildade och fotografen bakom kameran. Bildsamlingen är som en tidskapsel, där vi kan följa förändringar i lokalsamhället under fyra decennier. Utveckling och förändring i klädmode, jordbruksarbete, nöjesliv, festseder, kommunikationer och mycket annat går att följa i Svenssons fotografier.

Från dokumentationsarbetet 1985. Sigfrid Börnfors (stående) och Lennart Börnfors studerar tillsammans nygjorda kopior av Martin Svenssons bilder. Foto: Lynn Åkesson. (B 32854)

Inte bara människor avbildades. Martin Svensson lät gärna djur vara med på bilder när han porträtterade människor – enligt Lennart Börnfors märkte Martin att det var något som tog fokus från kameran och fotografen och de porträtterade framträdde mer avslappnat. Djur fick också vara med på ett dubbelt självporträtt, där Martin Svensson visar sin skicklighet som fotograf. Bilden har sannolikt kommit till genom att han ställt upp sin kamera på ett stadigt stativ och där maskerat halva objektivet, satt sig själv framför kameran och exponerat bilden med hjälp av självutlösare. Sedan har han flyttat maskeringen till andra halvan av objektivet, placerat sig själv en bit ifrån sin första position och sedan använt självutlösaren igen. På den vänstra versionen av Martin Svensson ser vi att den ena armen delvis försvinner in i bakgrunden. Här hade han behövt sätta sig lite mer till vänster för att armen skulle synas helt. Han har fått katten att ligga still så att den blivit skarp på fotot, men hunden rörde på huvudet under exponeringsögonblicket och blev suddig.

Arbetet med identifieringen av bildsamlingen inleddes på 1980-talet. Då kopierades ett urval av glasplåtarna och en utställning arrangerades på ett galleri i Tittente, dit många sökte sig för att ta del av Martin Svenssons bildskatt och för att hjälpa till med att identifiera personer, platser och tid. Representanter för Folklivsarkivet var med på plats och samlade in uppgifter om bilderna. Lennart Börnfors far, Sigfrid Börnfors som alltså var bror till Martin, intervjuades och spelades in på band. Utöver Martin Svenssons släktingar har många personer från bygden och Svedala-Böringe hembygdsförening under många år kompletterat med uppgifter om motiven.

Det finns två böcker om Martin Svensson och hans fotosamling, som Lennart Börnfors skrivit och gjort bildurvalet till: *Bygdefotografen Martin Svensson i Börringe* utgiven 2005 och *Foton från förr. Med bygdefotografen Martin Svensson i Börringe och trakten däromkring* från 2008. Här berättar han finstämt och detaljrikt om Martin Svenssons arbete och livet i Börringe socken som bilderna speglar. Glasplåtarna har digitaliserats och större delen av Martin Svenssons bildsamling finns tillgänglig via Folklivsarkivets hemsida. Tack vare ett anslag från Thora Ohlssons stiftelse kunde Folklivsarkivet under 2024 påbörja förberedelser för att föra över hela materialet till kulturarvsdatabasen Alvin, vilket kommer att öka tillgängligheten och användningen av samlingen. Vi minns med glädje det entusiastiska arbete med Martin Svenssons samling som Lennart Börnfors bidrog med och ser fram mot att alla bilderna med Lennarts identifierande uppgifter nu ska kunna bli ännu mer tillgängliga och använda.

Lennart Börnfors till höger tillsammans med sin bror Stig, fotograferade ca 1933 av sin farbror Martin Svensson.

Bidra till Folklivsarkivets samlingar och gör människors vardagsliv till en del av historien!

Ända sedan Folklivsarkivet inledde verksamheten 1913 har bidrag till samlingarna kommit från allmänheten. Dels i form av frågelistsvar, dels i form av donationer av privata handlingar av olika karaktär.

Under många år har Folklivsarkivet tagit emot brevsamlingar, dagböcker och kalendrar, handskrivna not- och visböcker, receiptsamlingar, självbiografiska berättelser, fotografier och mycket annat som utgör viktiga vittnesmål om människors vardagsliv nu och i förfluten tid. Vi välkomnar i synnerhet dokument som härrör från personer som inte gjort sig bemärkta genom offentliga positioner, utan som levt helt vanliga liv.

Allt material i Folklivsarkivets samlingar är tillgängligt för forskning och undervisning. Att donera handlingar till samlingarna är att ge ett bidrag till att forskning om vardagsliv i Sverige kan fördjupas och breddas och att fler människor får en plats i historien. Mer om Folklivsarkivets samlingar finns på vår hemsida www.folklivsarkivet.lu.se

Upptecknaren

I *Upptecknaren* kan du läsa om arkivets verksamhet och om forskning där Folklivsarkivets material används som källa.

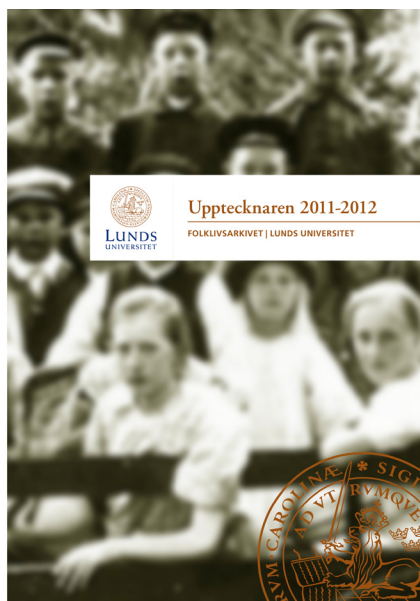
Upptecknaren är fritt tillgänglig för läsning och nedladdning i PDF-format.

Kontakta arkivet för en tillgänglighetsanpassad version:

expedition@folklivsarkivet.lu.se

Äldre nummer av Upptecknaren
(2004-2012) finns också på vår
hemsida:

www.folklivsarkivet.lu.se

ARKIVCHEF 2024

Karin Gustavsson
Tel: +46462223135

ARKIVARIE

Gabi Louisedotter
Tel: +46462227568

ARKIVARIE

Patrik Sandgren
Tel: +46462223612

ARKIVARIE

Andreas Alm
Tel: +46462227561

ARKIVARIE

Lovisa Buhrgard
Tel: +46462224373

POSTADRESS

Folkklivsarkivet med
Skånes musiksamlingar
Box 117
221 00 Lund

BESÖKSADRESS

Porfyrvägen 20
224 78 Lund

E-POSTADRESS

expedition@folkklivsarkivet.lu.se

ISSN 1652-5086

UTGIVEN AV LUNDS UNIVERSITETS FOLKLIVSARKIV

Redaktörer: Karin Gustavsson och Gabi Louisedotter

LUNDS
UNIVERSITET

www.folkklivsarkivet.lu.se/

LUNDS UNIVERSITET

Box 117
221 00 Lund
Tel 046-222 00 00
www.lu.se